

ΕΥΤΥΧΙΑ ΒΟΥΤΥΡΑ – ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ
(Επιμέλεια)

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΟΝ
Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου

Μετάφραση
ΦΩΤΕΙΝΗ ΑΡΑΠΗ, ΡΙΚΗ ΒΑΝ ΜΠΟΥΣΧΟΤΕΝ,
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΚΟΖΗΛΑ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΙΜΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη, σύμφωνα με τον Ν. 2121/1993 και τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975).

1η έκδοση: Οκτώβριος 2007

Ευτυχία Βουτυρά – Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν (επιμ.), *Ανάμεσα σε παρελθόν και παρόν. Εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου*

© 2007, Εκδόσεις Κριτική ΑΕ για την ελληνική γλώσσα σε όλο τον κόσμο.
Τα στοιχεία © των επιμέρους άρθρων παρατίθενται στην αρχή κάθε κεφαλαίου.

Κεντρική διάθεση: Γκυλιφόρδου 3, 104 34 Αθήνα, τηλ.: 210 82 11 470
e-mail: biblia@kritiki.gr
www.kritiki.gr

ISBN 978-960-218-531-5

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευτυχία Βουτυρά – Ρίχη Βαν Μπούσχοτεν, Εισαγωγή 9

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ ΕΜΦΥΛΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Frances Pine, Αντιμετωπίζοντας τον κατακερματισμό. Οι συνέπειες της ιδιωτικοποίησης για τις γυναίκες της υπαίθρου της Κεντρικής και Νότιας Πολωνίας, Μτφ. Χρήστος Σίμος 31

Ekaterina Alexandrova, Γιατί οι σοβιετικές γυναίκες θέλουν να παντρευτούν, Μτφ. Ελισάβετ Κοκόζηλα 57

Sergei Kukhterin, Πατέρες και «Πατριάρχες» στην κομμουνιστική και μετακομμουνιστική Ρωσία, Μτφ. Ελισάβετ Κοκόζηλα 77

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ

Steven Sampson, Η κοινωνική ζωή των προγραμμάτων. Εισάγοντας την κοινωνία των πολιτών στην Αλβανία, Μτφ. Χρήστος Σίμος 107

Ruth Mandel, Εμφυτεύοντας την κοινωνία των πολιτών, Μτφ. Χρήστος Σίμος 141

Michał Buchowski, Η μεταβαλλόμενη εννοιολόγηση της κοινωνίας των πολιτών και της πολιτικής κοινωνίας στην Πολωνία, Μτφ. Χρήστος Σίμος 169

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ ΜΕΤΑΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ

Vieda Skultans, Θεωρητικοποιώντας τις ζωές των Λετονών: Η αναζήτηση ταυτότητας, Μτφ. Φωτεινή Αράπη 199

Tamara Dragadze, Η οικειοποίηση της θρησκείας υπό τον σοβιετικό κομμουνισμό, Μτφ. Χρήστος Σίμος 233

<i>Caroline Humphrey</i> , Σαμάν στην πόλη, Μτφ. Φωτεινή Αράπη	247
<i>Deema Kaneff</i> , Όταν η «γη» μετατρέπεται σε «έδαφος». Η ιδιωτικοποίηση της γης και οι εθνοτικές σχέσεις στην αγροτική Βουλγαρία, Μτφ. Χρήστος Σίμος	273
<i>Michele Rivkin-Fish</i> , Δώρα, δωροδοκίες και ανεπίσημες πληρωμές. Νέες προσεγγίσεις στη διαφθορά στη μετασοβιετική ρωσική ιατρική περιθαλψη, Μτφ. Χρήστος Σίμος	297

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ, ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ

<i>Ευτυχία Βουτυρά</i> , Πρόσφυγες, παλινοστούντες και μετανάστες. Η έννοια της «εστίας» στη μετασοβιετική Ρωσία	323
<i>Anatoly Khazanov</i> , Άνθρωποι χωρίς προορισμό. Το δράμα των Μεσχετίνων Τούρκων, Μτφ. Χρήστος Σίμος	347
<i>Armine Ishkanian</i> , Μεταξύ τραγωδίας και πραγματικότητας. Η οικονομική μετανάστευση των γυναικών από την Αρμενία στη μετασοβιετική περίοδο, Μτφ. Χρήστος Σίμος	373
<i>Alaina Lemon</i> , «Τι γράφουν για εμάς τους μαύρους;» Ρόμα και «φυλή» στη Ρωσία, Μτφ. Φωτεινή Αράπη	389

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

<i>Valery A. Tishkov</i> , Η κρίση στη σοβιετική εθνογραφία, Μτφ. Φωτεινή Αράπη	405
<i>Chris Hann</i> , Μετά τον κομμουνισμό. Στοχασμοί για την ανθρωπολογία της Ανατολικής Ευρώπης και τη «μετάβαση», Μτφ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν	471
<i>Antonina Zhelezkova</i> , Επείγουσα ανθρωπολογία. Ερευνητικές μέθοδοι κρίσιμων καταστάσεων, Μτφ. Χρήστος Σίμος	507
<i>Tanya Mangalakova</i> , Ο Καπν στη σύγχρονη καθημερινότητα της Αλβανίας, του Κοσόβου και του Μαυροβουνίου, Μτφ. Χρήστος Σίμος	527

Ευτυχία Βουτυρά, Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«Ο Βασιλιάς πέθανε. Ζήτω ο Βασιλιάς!»

Έτσι θα μπορούσε να χαρακτηριστεί μια μυθική, αβίαστη μετάβαση από το προηγούμενο πολιτικο-κοινωνικό καθεστώς του υπαρκτού σοσιαλισμού στις κοινωνικο-πολιτικές δομές της οικονομίας της αγοράς υπό διαμόρφωση στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Ευρώπης. Η ομαλή όμως μετάβαση από το ένα σύστημα στο άλλο αποτελεί ουτοπία. Την τελευταία δεκαπενταετία πολλοί κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν στρέψει το ενδιαφέρον τους στην ανάλυση της σύνθετης διαδικασίας της «μετάβασης», που περιλαμβάνει όχι μόνο αλλαγές στους τρόπους προσέγγισης της νέας κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά και στους τρόπους και τύπους παραγωγής εθνογραφιών της Ανατολικής Ευρώπης. Η επιλογή των θεματικών ενοτήτων αυτού του τόμου έγινε με γνώμονες την αντιπροσωπευτικότητα της συγκεκριμένης θεματικής στις μελέτες της ευρύτερης περιοχής της Ανατολικής Ευρώπης, καθώς και τις ανάγκες που προέκυψαν από την εκπαιδευτική εμπειρία της διδασκαλίας της «Ανθρωπολογίας της Ανατολικής Ευρώπης» στην Ελλάδα. Ο επιστημονικός χώρος με αυτή την ονομασία αποτελεί πλέον έναν από τους ταχύτερα αναπτυσσόμενους τομείς της ανθρωπολογίας σε διεθνές επίπεδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 1999 και μετά η έννοια της Ανατολικής Ευρώπης, και ειδικότερα ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται ερευνητικά η έννοια αυτή στο κυρίαρχο συντεχνιακό όργανο των ανθρωπολόγων που είναι η Αμερικανική Ανθρωπολογική Εταιρεία (American Anthropological Society), αποτελεί τόσο δυνατό πόλο έλξης, που οι συμμετέχοντες δεν χωρούν πλέον σε ένα δωμάτιο στο Χίλτον του Σικάγου!

Τέσσερα διεθνή επιστημονικά περιοδικά ασχολούνται αποκλειστικά με την καταγραφή αυτών των νέων ερευνών και τη διατύπωσή τους σε έναν διαρκή διάλογο που απευθύνεται σε μια διεθνή κοινότητα η οποία ενδιαφέρεται να συλλάβει αυτές ακριβώς τις ερευνητικές προσπάθειες που γίνονται ένθεν κακείθεν αυτού που ήταν η ψυχροπολεμική διάκριση ανάμεσα στην Ανατολική και τη Δυτική Ευρώπη. Τα περιοδικά αυτά εί-

να το *Anthropology of East Europe Review*,¹ το *Ethnologia Balkanica*,² *Soyuz: The Research Network for Postsocialist Cultural Studies, Ab Imperio*.³ Ένα χαρακτηριστικό αυτής της παραγωγής είναι η αδυναμία απόλυτου προσδιορισμού μιας αυστηρής έννοιας της ανθρωπολογίας, δεδομένου ότι η διεπιστημονική οπτική αποτελεί, πλέον, βασικό κριτήριο οργάνωσης και διακίνησης της έρευνας Σπουδών Περιοχής (Area Studies). Η επιλογή των συγκεκριμένων θεματικών ενοτήτων έγινε με βάση το πόσο αντιπροσωπευτικά είναι των νέων τάσεων στην έρευνα της μετάβασης που επιτελείται στην Ανθρωπολογία της Ανατολικής Ευρώπης (πρβλ. Βουτυρά, 2001: 166-168).

Ιστορικό σημείο αναφοράς στη μελέτη αυτού του χώρου αποτελούσε για την αγγλόφωνη ανθρωπολογική κοινότητα ο τόμος του Ernest Gellner *Soviet and Western Anthropology* (Σοβιετική και Δυτική Ανθρωπολογία). Πρόκειται για μια έκδοση που αποτύπωσε την πρώτη συστηματική προσπάθεια συνομιλίας ανάμεσα σε ρωσόφωνους δυτικούς ανθρωπολόγους και αγγλόφωνους ρώσους ανθρωπολόγους, όλοι μέλη του Ινστιτούτου Εθνογραφίας της Ακαδημίας των Επιστημών της ΕΣΣΔ, που ήταν το πρότυγο της Σχολής της «σοβιετικής» εθνογραφίας. Η δεύτερη σημαντική προσπάθεια συστηματοποίησης της μετατόπισης του προβληματισμού σχετικά με την έννοια της «Ανατολικής Ευρώπης» και την κατανόηση της κοινωνικής έρευνας μετά τον κομμουνισμό ήταν η δημοσίευση των πρακτικών του συνεδρίου που έγινε στο Πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ το 1991 με τίτλο «Socialism, Ideals, Ideologies and Local Practices» (1993) με επιμελητή τον C.M. Hann. Οι δύο αυτοί τόμοι, καθώς και ο τρίτος τόμος που επιμελήθηκε ο Hann (2002), αποτελούν βασικούς σταθμούς στην κωδικοποίηση ενός διαλόγου ανάμεσα σε συνομιλητές που διερευνούν τα εργαλεία της ανθρωπολογικής έρευνας στις μετασοσιαλιστικές κοινωνίες. Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που η επιλογή άρθρων για τον παρόντα τόμο άντλησε από τις συλλογές αυτές.

Παράλληλα, ενώ στο παρελθόν δεν έβρισκε κανείς εύκολα ερευνητές από τη Ρωσία ή από τις Δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και της Ανατολικής Ευρώπης στη Δύση, τώρα πια είναι παρόντες. Επίσης, ο

1. *Anthropology of East Europe Review*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://condor.depaul.edu/~rrotenbe/acer/>

2. *Ethnologia Balkanica*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.cceol.com/asp/publicationdetails.aspx?publicationid=b5746423-0326-46ac-b10d-dd2cd99605a0>

3. *Soyuz: The Research Network for Postsocialist Cultural Studies*, διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.uvm.edu/%7Esoyuz/frameset.html>

αριθμός των κοινωνικών επιστημόνων που βρισκόταν στις δύο πλευρές των ψυχοπολεμικών συνόρων και συνευρίσκονται σε διεθνή συνέδρια έχει αυξηθεί σημαντικά.

Οι εθνογραφίες και οι ανθρωπολογικές αναλύσεις της Ανατολικής Ευρώπης την τελευταία δεκαετία έχουν διαμορφωθεί σε σχέση με δύο σημαντικά ιστορικά γεγονότα. Πρώτα απ' όλα εκφράζουν και αντικατοπτρίζουν όλες τις επιπτώσεις που προήλθαν από τις αλλαγές το Νοέμβριο του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη και μετά τον Αύγουστο του 1991 στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Δεύτερον, εκφράζουν και αντιπροσωπεύουν τη θεωρητική πολυπλοκότητα που παρατηρεί κανένας στη σύγχρονη διεθνή ανθρωπολογική βιβλιογραφία (πρβλ. Hann, 1995). Από αυτή την άποψη μπορεί να πει κανένας ότι η ανθρωπολογική έρευνα στην πρώην Σοβιετική Ένωση προσπαθεί να χρησιμοποιήσει και να διερευνήσει την έννοια του «πολιτισμού» σε διαφορετικές περιοχές κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής «μετάβασης». Από την άλλη πλευρά, οι ανθρωπολόγοι που μελετούν τις σοσιαλιστικές κι αυτό που ονομάζεται «μετασοσιαλιστικές» κοινωνίες (Hann, 2002) έχουν στραφεί από την ανάλυση των «παραδοσιακών» πολιτισμικών πρακτικών συγκεκριμένων ομάδων που κατοικούσαν στο περιθώριο των νεωτερικών κρατών, ή μάλλον των ανεπτυγμένων κρατών, προς τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους οι κοινότητες δημιουργούνται, σε ένα πλαίσιο συστημικών αλλαγών στην πολιτική οικονομία των νέων κρατών.

Ο επιθετικός προσδιορισμός της «μετάβασης» αποτελεί σημαντικό διακύβευμα στον προσδιορισμό του φαινομένου. Δύο βασικοί ανταγωνιστές είναι οι όροι «μετασοσιαλισμός» και «μετακομμουνισμός». Εισηγήτης του πρώτου όρου είναι ο Chris Hann (1993, 1996, 2002, 2005). Η βασική του θέση είναι ότι ο όρος «σοσιαλιστικός» είναι προτιμότερος διότι έτσι αυτοπροσδιορίζονταν τα ίδια τα κράτη, ενώ ο χαρακτηρισμός «κομμουνιστικός» έχει αρνητικές πολιτικές συνδηλώσεις που οι ίδιοι οι Ανατολικοευρωπαίοι αποποιούνται (Hann, 2002: 21).

Υπέρ της χρήσης των όρων «μετακομμουνιστικός» και «μετακομμουνιστικές κοινωνίες» είναι η άποψη της Verdery (1991, 1996, 1998), η οποία τονίζει τα μεθοδολογικά προτερήματα της χρήσης του όρου «μετακομμουνιστικός». Στο επίκεντρο της ανάλυσης της βρίσκεται η λεγόμενη «επικυριαρχία» της Μόσχας που επιτρέπει την ανάλυση της φάσης του «μετα-» στο πλαίσιο του τέλους των αυτοκρατοριών. Η ανάλυση της Verdery τονίζει την ιδιαιτερότητα της σοβιετικής αυτοκρατορίας ως ένα κέντρο που στόχευε στη συσσώρευση μέσω παραγωγής από το κράτος

αντί στη συσσώρευση κεφαλαίου. Εγγενές στοιχείο αυτού του σχεδίου ήταν η δημιουργία ενός «τείχους» που θα λειτουργούσε ως μονωτήρας στις διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου. Παράλληλη εμμονή ήταν η ασφάλεια της αυτοκρατορίας. Μέρος της σοβιετικής στρατηγικής, κατά τη Verdery, ήταν η δημιουργία «ζώνης ασφαλείας» (Ανατολική Ευρώπη), έτσι ώστε τα σύνορα της αυτοκρατορίας να μην είναι όμορα με τη Δύση.

Σε αυτό τον τόμο χρησιμοποιείται ο όρος «μετασοσιαλιστικές κοινωνίες» με απώτερο στόχο τη διερεύνηση των αλλαγών στον κοινωνικό ιστό και στην πολιτική οικονομία της καθημερινής ζωής. Ο όρος «μετακομμουνιστικός» παραμένει περισσότερο συνδεδεμένος με τις αλλαγές στον πολιτικό τομέα και στα συστήματα διακυβέρνησης της Ανατολικής Ευρώπης.⁴

Τα κείμενα και οι θεματικές ενότητες

I. Έμφυλες Σχέσεις

Τουλάχιστον στο σοβιετικό πλαίσιο, το ζήτημα των έμφυλων σχέσεων μέχρι το 1989 σχεδόν αποκλειστικά αφορούσε στο «γυναικείο ζήτημα» («zhenski vopros»). Η έννοια των «έμφυλων σχέσεων» όπως χρησιμοποιείται στη Δύση από τη σκοπιά της ανθρωπολογίας του φύλου δεν είχε σημείο αναφοράς (πρβλ., για παράδειγμα, Μπακαλάκη, 1994). Από τη σκοπιά της Σοβιετολογίας, κλασική μελέτη που αναφέρεται στο ρόλο των γυναικών ως μοχλό πίεσης στο πλαίσιο της σοβιετικής εξουσίας παραμένει η έρευνα του Gregory Massell (1974) *Το υποκατάστατο προλεταριάτο* (*The surrogate proletariat*). Το βασικό επιχείρημα του Massell είναι ότι οι Μπολσεβίκοι προσπάθησαν να συγκροτήσουν την επικυριαρχία τους στον σοβιετικό χώρο μέσω των γυναικών δημιουργώντας έναν κοινωνικό χώρο όπου

οι γυναίκες αποτελούσαν ένα σχετικά στερημένο και άρα εν δυνάμει ανατρεπτικό και επιρρεπές στη χειραγώγηση υποκατάστατο προλεταριάτο. Δεδομένης αυτής της ταξικής ανάλυσης, οι εθνικές διοικητικές επιτροπές έπρεπε να αντλήσουν από αυτή την «τάξη» για να ξεναχίσουν την κοινωνία. Για να γίνει αυτό, έπρεπε πρώτα απ' όλα να διαλυθούν οι παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες. (Massell, 1974: 76)

4. Haarscher, G. και Telo, M. (επιμ.), *Μετά τον Κομμουνισμό*, προλεγόμενα Γ. Κοντογιώργης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997, σελ. 18-23.

Η πολιτισμική επανάσταση, κυρίως σε μουσουλμανικές περιοχές όπως η Σοβιετική Κεντρική Ασία, σήμαινε την εξάλειψη των παραδοσιακών κοινωνικών ρόλων μεταξύ αντρών και γυναικών μέσω της πολιτικής κινητοποίησης των γυναικών. Παρόμοια θέση υποστηρίζει και η Lapidus (1978) για την αγροτική Ρωσία, που αποτελούσε «το πιο συντηρητικό προπύργιο του παλαιού καθεστώτος».

Η οπτική του γυναικείου ζητήματος από τη σκοπιά της ισότητας των φύλων, αλλά και του ρόλου των γυναικών στην κοινωνική οργάνωση της σοβιετικής κοινωνίας, παρουσιάζεται στην εργασία της Alexandrova «Γιατί οι σοβιετικές γυναίκες θέλουν να παντρευτούν». Το κείμενο αποτελεί μέρος της αρχικής γενναίας προσπάθειας γυναικών από τη Σοβιετική Ένωση, οι οποίες το 1979, χωρίς να γνωρίζουν για το γυναικείο κίνημα στον υπόλοιπο κόσμο, επανεπινόησαν το φεμινισμό εκδίδοντας και διακινώντας δέκα αντίγραφα μιας παράνομης έκδοσης (samizdat) φεμινιστικών κειμένων. Η παράνομη αυτή έκδοση δημοσιεύτηκε στη Δύση το 1983 με τίτλο «Γυναίκες και Ρωσία» και θεωρείται η πρώτη συντονισμένη προσπάθεια σοβιετικών γυναικών να μιλήσουν για τον εαυτό τους γράφοντας από διαφορετικές περιοχές της πρώην ΕΣΣΔ (Ρωσία, Ουκρανία, Κεντρική Ασία, Εσθονία, Λιθουανία, Ουράλια) (Morgan, 1984). Η κεντρική ιδέα αυτών των πρωτο-φεμινιστικών κειμένων αφορά στην κριτική του απολυταρχικού σοβιετικού συστήματος και δεν αποτελεί μια τυπικά φεμινιστική κριτική (πρβλ. Gal & Kligman, 2000: 3-12).

Το κείμενο του Sergei Kukhterin «Πατέρες και πατριάρχες στην κομμουνιστική και μετακομμουνιστική Ρωσία», δημοσιευμένο το 2000, εκπροσωπεί τη δεύτερη φάση και αποτυπώνει την τεράστια αλλαγή στον κοινωνικό ιστό του πρώην σοβιετικού κράτους, 20 χρόνια μετά, αλλά και την αλλαγή στην επιστημολογική οπτική σχετικά με τις έμφυλες σχέσεις. Σε αντίθεση με το πρόδρομο φεμινιστικό κείμενο της Alexandrova, η ανάλυση του συγγραφέα παρουσιάζει, από την οπτική των αντρών, τις διαδικασίες υποτίμησης του προηγούμενου θεσμικού τους ρόλου στον ιδιωτικό και δημόσιο τομέα. Η επικυριαρχία των αντρών στον δημόσιο βίο και ο παραδοσιακός ρόλος του «κουβαλητή» («karmilets») έχει ανατραπεί. Η πατριαρχική ισχύς των σοβιετικών αντρών παρουσιάζεται μεταμορφωμένη υπό την επήρεια της ανεργίας, της αδυναμίας και του αλκοολισμού. Το κείμενο υιοθετεί κριτική στάση απέναντι στο πώς η αντρική επικυριαρχία ήταν το υπόδειγμα για την εγκαθίδρυση του πατερναλιστικού κράτους από τον υπαρκτό σοσιαλισμό.

Η προβληματική που εισάγει η ανάλυση της Frances Pine εντάσσεται

μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας της μετακομμουνιστικής Ανατολικής Ευρώπης. Η εθνογραφική της έρευνα στηρίζεται σε μακροχρόνια επιτόπια μελέτη της αγροτικής Πολωνίας. Η ιδιαιτερότητα της Πολωνίας έγκειται στο γεγονός ότι το 40% της αγροτικής παραγωγής της χώρας παρέμεινε στα χέρια της οικογενειακής ιδιοκτησίας (Pine, 1998). Παρ' όλα αυτά, η διαδικασία της μετάβασης στον καπιταλισμό στη μετασοσιαλιστική Πολωνία υπήρξε εξαιρετικά πολύπλοκη. Η Pine συγκρίνει ανάμεσα στο «πριν», τα δύσκολα χρόνια του σοσιαλισμού, και στο «μετά», αντλώντας από τη συγκριτική επιτόπια έρευνα σε αστικές και αγροτικές περιοχές. Εστιάζει στο κοινό σημείο αναφοράς που είναι η εμπειρία της οικονομικής αβεβαιότητας και της κοινωνικής ανασφάλειας που ακολουθεί την περίοδο αυτού που ονομάζει «κρατικό σοσιαλισμό» στο αστικό και αγροτικό περιβάλλον. Σε αντίθεση με οικονομικές πολιτικές και διαχειριστικές αναλύσεις σχετικά με την ανάκαμψη του επιπέδου παραγωγικότητας και του ισοζυγίου εισαγωγών και εξαγωγών, η «ανθρωπολογική ματιά» που εισάγει η ανάλυσή της δείχνει την οδυνηρή πλευρά της μετάβασης, π.χ., το οργανωμένο έγκλημα, τη βία, τον πληθωρισμό, την ανεργία και τις στρατηγικές επιβίωσης που διαμορφώνονται στο πλαίσιο αυτών των νέων προκλήσεων. Η Pine διαφοροποιείται ανάμεσα στις «εκ των άνω» κυβερνητικές αναλύσεις και αναφορές των πολυεθνικών τραπεζών, που δείχνουν την ανάκαμψη των μετακομμουνιστικών κοινωνιών, και στις «από τα κάτω» ερμηνείες, που τολμούν να βρουν λύση σε έναν νοερό «ιδεώδη» καπιταλισμό και στις ζωές που χαρακτηρίζονται από την πικρία και την οργή ότι θα παραμείνουν σε οικονομική αβεβαιότητα. Χρησιμοποιεί το παράδειγμα του αμερικανικού σίριαλ «Δυναστεία» για να δείξει τον τρόπο με τον οποίο ο ήρωας Blake Carrington γίνεται είδωλο της λαϊκής πολωνικής κουλτούρας, καθώς οι πολωνοί αγρότες βιώνουν την εικόνα του δυτικού καπιταλισμού μέσα από το δικό τους σύστημα αξιών, προσαρμοσμένο στον «καλό ή κακό καπιταλιστή». Η σύγκριση ανάμεσα στο αστικό και το αγροτικό περιβάλλον εισάγει ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης των έμφυλων σχέσεων: δεδομένου ότι η ανεργία είναι ενδημική στο πλαίσιο της μετασοσιαλιστικής μετάβασης, η Pine συγκρίνει τις στρατηγικές επιβίωσης ανάμεσα στις άνεργες γυναίκες της πόλης και τις άνεργες γυναίκες των ορεινών χωριών του Gorale. Οι γυναίκες της πόλης του Lotz οδηγούνται στη μετανάστευση, ενώ οι γυναίκες της υπαίθρου του Gorale καταφεύγουν στην ανάπτυξη άλλων δεξιοτήτων, όπως μικροεμπόριο, ημιπαράνομες δρα-

στηριότητες και την εξάπλωση της μαφιόζικης προστασίας. Το κείμενο της Pine δεν δίνει «λύση», διατυπώνει όμως με σαφήνεια το «πρόβλημα»: δηλαδή την πολυπλοκότητα του κοινωνικού κατακερματισμού που βιώνει η μετασοσιαλιστική Πολωνία στο χωριό και στην πόλη.

II. Κοινωνία των πολιτών

Η έννοια της «κοινωνίας πολιτών», όπως διαμορφώνεται στις συζητήσεις των κοινωνικών επιστημόνων στο τέλος του 20ού αιώνα (π.χ., Seligman, 1992· Gellner, 1994· Cohen & Arato, 1992· Hall, 1995), εμφανίζεται ως δυτική κατασκευή ή εφαρμογή της οποίας στην Ανατολική Ευρώπη μοιάζει περιορισμένη τα χρόνια του υπαρκτού σοσιαλισμού. Για παράδειγμα, ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της έννοιας, ο Ernest Gellner, την προτείνει ως υπόδειγμα κοινωνικής οργάνωσης – και την υιοθετεί ως το νέο μετασοσιαλιστικό σύμβολο, προτιμότερο της «δημοκρατίας» (1994: 1). Η πρότασή του στηρίζεται στην ανάλυση δύο περιπτώσεων «εχθρών» της κοινωνίας πολιτών: το στρατευμένο Ισλάμ και τα ολοκληρωτικά καθεστώτα.

Από ανθρωπολογική σκοπιά, μια κλασική πλέον συστηματοποίηση της διαφορετικότητας της έννοιας «κοινωνία πολιτών» στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης αποτελεί η μελέτη των Hann και Dunn (1996) *Civil Society (Κοινωνία των πολιτών)*, η οποία ασκεί κριτική στην απλοϊκή εφαρμογή της δυτικοευρωπαϊκής εμπειρίας στις κοινωνίες της Ανατολικής Ευρώπης.

Η επιλογή των τριών κειμένων που εντάσσονται σε αυτή τη θεματική ενότητα εκφράζουν την ανθρωπολογική οπτική: ασκούν κριτική στην άκριτη χρήση της έννοιας και αντλούν την εμπειρική τους θεμελίωση από την επιτόπια έρευνα σε τρεις διαφορετικές περιοχές: Αλβανία, Καζακστάν και Πολωνία.

Ειδικότερα, το κείμενο του Sampson, «Η κοινωνική ζωή των προγραμματιών. Εισάγοντας την κοινωνία των πολιτών στην Αλβανία», εστιάζει στη «γλώσσα» των ευρωπαϊκών προγραμμάτων και στους τρόπους που γίνεται αντικείμενο διαχείρισης μιας νέας ελίτ στη μετακομμουνιστική Αλβανία. Ο Sampson δείχνει τον τρόπο με τον οποίο η μετάβαση από τον κομμουνισμό προς τις οικονομίες της αγοράς γίνεται μέσω του «κόσμου των αναπτυξιακών προγραμμάτων». Χρησιμοποιεί το παράδειγμα ενός προγράμματος χρηματοδοτούμενου από τη Δανία για την ανάπτυξη της «κοινωνίας των πολιτών» στην Αλβανία. Το στοιχείο που δείχνει την άν-

θηση της «κοινωνίας των πολιτών» είναι η παρουσία των μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ). Ο Sampson παρουσιάζει με εξαιρετική λεπτομέρεια τη διαμόρφωση μιας νέας ελίτ διαχειριστών της έννοιας της «κοινωνίας πολιτών» στο πλαίσιο της αλβανικής νοοτροπίας και κοινωνίας. Οι χαοτικές καταστάσεις που προκύπτουν από τη διαχείριση της γλώσσας της διεθνούς χρηματοδότησης αποτελούν στοιχείο της κριτικής ανάλυσης της καθημερινής λειτουργίας των ΜΚΟ στο πλαίσιο συχνά ανταγωνιζόμενων ξένων χορηγών. Η ανάλυσή του δείχνει τον τρόπο με τον οποίο η διανομή νέων πόρων κάτω από αδιαφανείς διαδικασίες παράγει τη «μαγεία της μετάβασης», που στηρίζεται εν πολλοίς στη διαχείριση της ρητορικής της έννοιας «κοινωνία πολιτών».

Το κείμενο της Mandel, «Εμφυτεύοντας την κοινωνία των πολιτών», ακολουθεί μια παράλληλη κριτική ανάλυση της επιβολής της δυτικής έννοιας στο πλαίσιο της ένταξης της «σοβιετικής περιφέρειας», δηλαδή του Καζαχστάν στην παγκόσμια αγορά της αναπτυξιακής βοήθειας. Για χρόνια το Καζαχστάν ήταν η κατεξοχήν περιοχή πειραματισμού του σοβιετικού κράτους. Η κατάλυση του καθεστώτος του υπαρκτού σοσιαλισμού μετέτρεψε την περιοχή, αυτή τη φορά, σε εργαστήριο αναπτυξιακής πολιτικής μέσω των δραστηριοτήτων του διεθνούς χορηγού στην περιοχή, της Υπηρεσίας Διεθνούς Ανάπτυξης των Ηνωμένων Πολιτειών (USAID). Ο απώτερος στόχος του οργανισμού αυτού είναι η ευθυγράμμιση των χωρών της πρώην ΕΣΣΔ με τις αξίες και τις προσδοκίες της Δύσης. Η επιτόπια έρευνα στο Καζαχστάν στο τέλος της δεκαετίας του 1990 στην πρωτεύουσα Αλματί καταδεικνύει τα εμπόδια που προκύπτουν στην άμεση εφαρμογή του δυτικού μοντέλου ανάπτυξης στην καζαχική κοινωνία.

Το κείμενο του Buchowski εστιάζει σε ένα θεωρητικό επίπεδο εννοιολόγησης των δύο βασικών εννοιών, της «κοινωνίας των πολιτών» («civil society») και της «πολιτικής κοινωνίας» («civic society»). Το κείμενο αναφέρεται στη φιλοσοφική και κοινωνιολογική συζήτηση των αρχών της δεκαετίας του 1990 και επαναπροσδιορίζει το ερώτημα «αν υπήρχε κοινωνία πολιτών στην Κεντρική Ευρώπη πριν από το 1989», αποδεικνύοντας ότι αυτή η συμβατική άποψη είναι αμφισβητήσιμη. Το επιχείρημά του στηρίζεται στη διάκριση ανάμεσα στην ύπαρξη της κοινωνίας πολιτών ως ιδεώδες και ως κοινωνική πραγματικότητα. Διαφοροποιώντας την περίπτωση της Πολωνίας από άλλες χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού, τονίζει την ύπαρξη μιας ανεπίσημης κοινωνίας πολιτών ως στοιχείο του κοινωνικού ιστού της Πολωνίας. Ο ουδέτερος χώρος των θρησκευτικών οργανώσεων δεν ήταν απόλυτα ελεγχόμενος από το Κόμμα.

Η ιστορία των κοινωνικών κινήματων της χώρας μετά το 1970 δείχνει την παρουσία οργανώσεων που το 1981 στελέχωσαν το Κίνημα της Αλληλεγγύης, το οποίο ξεκίνησε με 10 εκατομμύρια μέλη. Η άποψη του Buchowski σχετικά με την ιδιαιτερότητα της Πολωνίας είναι ότι η δυναμική αυτού του κινήματος καθιέρωσε το υπόδειγμα της πολιτικής κοινωνίας στην Πολωνία.

III. Μετακομμουνιστικές ταυτότητες

Η θεματική των «Μετακομμουνιστικών ταυτοτήτων» αναφέρεται στην ουσιαστική ανθρώπινη και ανθρωπολογική διάσταση της διαμόρφωσης σύλλογικών ταυτοτήτων στο μετασοσιαλιστικό πλαίσιο. Η γενικευμένη απαγόρευση θρησκευτικής λατρείας κατά την περίοδο του κομμουνισμού είχε ως αποτέλεσμα την περιορισμένη διερεύνηση και αναφορά στις θρησκευτικές πρακτικές που επιτελούνταν στην ιδιωτική σφαίρα. Το κείμενο της Dragadze είναι μια πρώιμη δημοσίευση σε ένα θέμα ταμπού, κυρίως στο χώρο της πρώην ΕΣΣΔ. Το θέμα της αφορά στις τελετουργικές πρακτικές και στη χρήση των θρησκευτικών συμβόλων κατά τη διάρκεια του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Δημοκρατία της Γεωργίας. Η Dragadze χρησιμοποιεί την έννοια της «οικειοποίησης» («domestication») για να εξετάσει τη διαδικασία της εκκοσμίκευσης με τους όρους του Emile Durkheim, τονίζοντας την προσπάθεια προσαρμογής της παραδοσιακής θρησκευτικότητας στον επίσημο καταστατικό αθεϊσμό της Σοβιετικής Ένωσης. Η ανάλυσή της εστιάζει στους τρόπους με τους οποίους οι θρησκευτικές πεποιθήσεις μεταλλάχθηκαν παραμένοντας συμβατές με τις επιταγές του «επιστημονικού μαρξισμού». Η εθνογραφική της τεκμηρίωση αντλεί από έρευνα σχετικά με την Ορθοδοξία στη Γεωργία και το Ισλάμ στο Αζερμπαϊτζάν. Κοινό σημείο αναφοράς είναι η μετάλλαξη των «ιερών χώρων» του χριστιανισμού και του Ισλάμ αντίστοιχα και η προσαρμογή τους στην κοσμική καθημερινότητα που επανεπενδύει, παράλληλα, σε νέους συμβολισμούς και τελετουργίες που επέτρεπε την τέλεση παραδοσιακών εθίμων με διαφορετικούς συμβολικούς κώδικες. Η ανάλυση της Dragadze τονίζει την προσαρμογή και την επιβίωση των θρησκευτικών πρακτικών σε πείσμα της κομμουνιστικής πολιτικής. Συνεπώς η σημερινή άνθηση των θρησκειών δεν ξεκινάει εκ του μηδενός, αλλά διαμεσολαβείται από τις «εκκοσμηκευμένες» θρησκευτικές πρακτικές των 70 χρόνων του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Το κείμενο της Humphrey, «Σαμάν στην πόλη», αναφέρεται στις σύγχρονες πρακτικές σαμανισμού στη μετασοβιετική Buryatia (Μπουριάτα)

στο αστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας Ulan-Ude. Η ιδιαιτερότητα της ανάλυσης στηρίζεται στην παρουσίαση της κοινωνικής οργάνωσης του «αστικού σαμανισμού», ένα φαινόμενο σχετικά άγνωστο στο ευρύτερο και στο ανθρωπολογικό κοινό (πρβλ. Balzer, 2003· Vitebski, 1995· Lindquist, 2002). Η Humphrey παρουσιάζει τη λειτουργία των Σαμάν ως πνευματικών και θεραπευτών, τις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις που τους συνδέουν με τους «πελάτες» τους και τον τρόπο με τον οποίο οι ίδιοι αυτοπροσδιορίζονται στην ύστερη μετασοβιετική νεωτερικότητα. Η ανάλυση της Humphrey ακολουθεί την πορεία της Dragadze δείχνοντας μέσα από τα σύγχρονα αστικά παραδείγματα τις χρήσεις του σαμανικού ιδιώματος, τη λογική της σαμανικής σκέψης και τις σύγχρονες πρακτικές του σαμανισμού στον αστικό χώρο. Όπως αναφέρει, «οι Σαμάν της πόλης πρέπει να δουλέψουν με πνεύματα της άγριας φύσης» και στη διαδικασία αυτή ενεργοποιούν μια ιδιαίτερη μορφή προγονολατρίας που αποτελεί παράλληλα και στοιχείο της επαγγελματικής τους ταυτότητας. Στο πολιτικό επίπεδο, οι σύγχρονοι Σαμάν στη μετασοβιετική Σιβηρία καλύπτουν το κενό της ηγεσίας μετά την πτώση του καθεστώτος (Humphrey, 1999), αναζωογονώντας σημαντικούς θεσμικούς τόπους, όπως το σχολείο, το νοσοκομείο, το μοναστήρι, ως «μέρη πνευματικού σθένους». Έτσι αναζωογονούν τη σαμανική παράδοση.

Το κείμενο της Kaneff εστιάζει στη διαμόρφωση ενός νέου τύπου προσαρμογής της μετασοσιαλιστικής πολιτικής οικονομίας που συνδέει το διττό αίτημα της ιδιωτικοποίησης της γης και των εθνοτικών σχέσεων στην αγροτική Βουλγαρία. Η Kaneff τονίζει ότι η σημασία της ιδιοκτησίας της γης δεν είναι απλώς οικονομική. Η ανθρωπολογική ανάλυση της αγροτικής βουλγαρικής κοινωνίας (1971-2001) δείχνει ότι η γαιοκτησία αποτελεί μέρος των δικτύων των συγγενικών σχέσεων και των εθνοτικών ταυτοτήτων που εμπλέκονται στη διαδικασία της τεκμηρίωσης των κληρονομικών δικαιωμάτων. Στο συμβολικό επίπεδο η έννοια της γης γίνεται όργανο του εθνοτισμού και εναλλάσσεται με την οικονομική σημασία της έννοιας του «εδάφους» που αγοράζεται από τους «ξένους» (τουρκική μειονότητα), αλλά βιώνεται από τους γηγενείς. Το αποτέλεσμα, όπως δείχνει η έρευνά της, είναι ότι το νόημα της «γης» που καθορίζεται από τη συγγένεια ή την εργασία μπορεί να μετατραπεί σε έδαφος μέσω της εθνοτικής διάστασης και, έτσι, πολιτικοποιείται.

Το κείμενο της Rivkin-Fish αναφέρεται σε ένα καιρίο θέμα: στην πολιτική οικονομία του συστήματος υγείας μετασοσιαλιστικών κοινωνιών σε μετάβαση. Η ανάλυσή της εστιάζει στην ιδιωτική χρηματοδότηση δη-

μόσιων ιατρικών υπηρεσιών στην Αγία Πετρούπολη (1998), παρουσιάζοντας μια άδηλη μορφή στρατηγικής επιβίωσης στο πλαίσιο της δημόσιας υγείας. Η εθνογραφική περιγραφή δείχνει πως η λεγόμενη «διαφθορά» της δημόσιας διοίκησης αποτελεί μεταβαλλόμενο διαχειρίσιμο σύστημα. Περιγράφει τις πελατειακές σχέσεις και τα χρηματικά «δώρα» που προσφέρονται προς τους θεράποντες ιατρούς στο γυναικολογικό τμήμα του κρατικού νοσοκομείου της Αγίας Πετρούπολης. Η δημιουργία μιας νέας κατηγορίας «προσωπικών γιατρών» υποδηλώνει την κρατική ανεπάρκεια, αλλά παράλληλα και την αξιολόγηση της υγείας ως αγαθού υψηλού κόστους. Χρησιμοποιώντας προφορικές αφηγήσεις πρόσβασης στο ζητούμενο αγαθό, συμπεριλαμβανομένης και της επιθυμίας τεκνοποίησης, το κείμενο δείχνει τις διαφορετικού τύπου προσδοκίες και τη χειραγώγηση αναγκών στο πλαίσιο της προοδευτικής ιδιωτικοποίησης του συστήματος υγείας. Η επιχειρηματολογία υπέρ μιας αποτελεσματικής ιατρικής παρέμβασης εισάγει παράλληλα και τη γλώσσα της χρηματικής αποτίμησης: όσο πιο καλός θεωρείται ο γιατρός τόσο πιο υψηλή η «δωροδοκία». Η απλοϊκή χρήση της έννοιας της «δωροδοκίας» και της «διαφθοράς» στο πλαίσιο του συστήματος υγείας αναιρεί την πολυπλοκότητα της νέας ηθικής οικονομίας ανάμεσα σε θεραπευτές και θεραπευόμενους και της χρηματικής αμοιβής ως μορφής αναγνώρισης.

Το κείμενο της Skultans στηρίζεται σε αφηγήσεις ζωής λετονών εξοριστών και θυμάτων των σταλινικών διώξεων. Η ιδιαιτερότητα της έρευνας στηρίζεται στον μερικά αυτοβιογραφικό χαρακτήρα της γενικότερης έρευνάς της για τη Λετονία (Skultans, 1998). Η προσωπική ιστορία της Skultans αφορά στη δική της εξορία σε ηλικία 6 μηνών και την επιστροφή της το 1991 με απώτερο στόχο τη διερεύνηση των πρακτικών της νευρασθένειας κατά τη διάρκεια του υπαρκτού σοσιαλισμού στη Λετονία. Η διερεύνηση αυτού του φαινομένου την οδήγησε να στραφεί στην προφορική ιστορία των λετονών εξοριστών του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Όπως δηλώνει, η βασική της ανακάλυψη ήταν η αναγνώριση ότι ο λόγος για την ταυτότητα προκύπτει από την αφήγηση για το παρελθόν μέσα από τη «γραμματική του τρόμου». Σε αντίθεση με την άποψη του Bourdieu που θεωρεί την αναπαράσταση της ζωής ως αφηγηματική ιστορία –αυταπάτη–, η Skultans επιμένει ότι η αφήγηση ζωής αποτελεί ένα ουσιαστικό κομμάτι της κατασκευής της ταυτότητας. Η δυνατότητα αφήγησης αυτού του τύπου της ζωής δεν ήταν δυνατή κατά την περίοδο του υπαρκτού σοσιαλισμού, αποτελεί όμως έναν από τους σημαντικότερους ερευνητικούς τομείς στη διερεύνηση των μετασοβιετικών ταυτοτήτων (πρβλ. Βουτυρά,

2001). Το κείμενο της Skultans είναι ένα δείγμα του γοργά αναπτυσσόμενου χώρου μελετών για τη μνήμη και τα προβλήματα κατασκευής των αφηγήσεων σχετικά με τη βία του παρελθόντος. Εισάγει έναν θεωρητικό λόγο για το αφηγηματικό «εγώ», που αποτελεί και τον πυρήνα της μετασοβιετικής λετονικής ταυτότητας ως συλλογικής, αλλά ταυτόχρονα βιωματικής και ατομικής ιστορίας.

IV. Πρόσφυγες, μετανάστες και κοινωνίες υποδοχής

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα με παγκόσμιο αντίκτυπο στις μετασοσιαλιστικές κοινωνίες αφορά τις μετακινήσεις πληθυσμών εντός και εκτός εθνικών συνόρων. Οι θεσμικές αλλαγές που επιτελέστηκαν στις μετασοσιαλιστικές κοινωνίες στόχευαν στην καθιέρωση ενός κράτους δικαίου και εναρμόνισης της διεθνούς μεταναστευτικής πολιτικής.

Τα κείμενα που επιλέχθηκαν γι' αυτή την ενότητα εστιάζουν στη διερεύνηση της εμπειρίας των μεταναστών, των προσφύγων, των ανιθαγενών και των ανέστιων πολιτών.

Το κείμενο της Βουτυρά είναι μια συγκριτική ανάλυση των ρωσόφωνων παλιννοστούντων, αλλογενών προσφύγων και ανέστιων έκπτωτων πολιτών στη μετασοβιετική Ρωσία. Κοινό σημείο αναφοράς ανάμεσα στις παραπάνω ομάδες «αναξιοπαθούντων» είναι η κατασκευή της έννοιας της εστίας και οι μεταλλάξεις της στο πλαίσιο της επιλογής του τόπου εγκατάστασης – που βιώνεται ως η επιλογή ανάμεσα στο «να μείνω ή να φύγω». Εστιάζοντας στην έννοια της «μεταναστευτικής κρίσης», που παραμένει το βασικό σημείο αναφοράς στον διεθνή και ρωσόφωνο λόγο για τη μετανάστευση, η ανάλυση περιλαμβάνει τις μεταλλάξεις της έννοιας της «πατρίδας» και του «ανήκειν» στη μετασοβιετική Ρωσία, καθώς και τις εξελίξεις στο θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής ασύλου που ακολουθεί η Ρωσική Ομοσπονδία. Η προβληματική στοχεύει στην παρουσίαση μιας τυπολογίας μεταναστών, προσφύγων και αιτούντων άσυλο από τη σκοπιά των πρακτικών που υιοθετεί η χώρα υποδοχής απέναντι σε «δικούς της» (ρωσόφωνους πρώην σοβιετικούς πολίτες) και αλλογενείς μετανάστες και πρόσφυγες. Στην κατώτερη βαθμίδα από πλευράς κοινωνικών παροχών βρίσκονται οι άστεγοι, που εμφανίζονται ως θύματα της έκπτωσης του μετασοσιαλιστικού κοινωνικού κράτους. Από τη σκοπιά του λόγου περί μετανάστευσης και της έννοιας της εστίας που χαρακτηρίζει τη ρωσική πολιτική, το παράδειγμα των αστέγων στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις (Αγία Πετρούπολη, Μόσχα) διαφωτίζει την ανθρωπολογική ση-

μασία της έννοιας της εστίας ως αξία και την έλλειψη εστίας ως κοινωνική πραγματικότητα.

Το κείμενο του Khazanov ασχολείται με μια ιδιαίτερη κατηγορία έκπτωτων πολιτών, τους Μεσχετίνους Τούρκους. Η ιδιαιτερότητα αυτής της ομάδας είναι η αδυναμία τους να επιστρέψουν στον αρχικό τόπο καταγωγής τους (προγονικές εστίες), απ' όπου είχαν βίαια εκτοπιστεί μαζί με τις άλλες μη προνομιούχες μειονότητες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Khazanov τονίζει τη σημασία της δυναμικής των τοπικών εθνικισμών και το ρόλο που έπαιξαν στη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Η βασική θεωρητική υπόθεση, που υποστηρίζεται από την περίπτωση των Μεσχετίνων, αφορά στη διαμόρφωση των μετασοβιετικών «εθνοτικών εθνικισμών» («ethnic nationalisms»). Περιγράφοντας τις δυσκολίες στην αναζήτηση ασύλου, για παράδειγμα, στο Ναγκόρνο-Καραμπάχ, στη Νότια Ρωσία στην περιοχή Κρασνοντάρ και στη Νότια Γεωργία, ο Khazanov στοιχειοθετεί τη σημασία της «διώξης», που αποτελεί τον όρο-κλειδί στην περιγραφή της προσφυγικής εμπειρίας. Τοποθετώντας στον εθνολογικό χάρτη τις εμπειρίες των Μεσχετίνων Τούρκων της κοιλάδας της Φεργκάνα, ο Khazanov δείχνει πώς η συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα, που χαρακτηρίζεται από μια ιστορία διώξεων και κατασταλτικών πολιτικών, παραμένει στο τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού ανεπιθύμητη σε όλες τις πιθανές περιοχές εγκατάστασής της. Ο Khazanov ασκεί κριτική στις «εθνικιστικές πολιτικές» των χωρών υποδοχής (Ρωσία, Γεωργία, Αρμενία, Αζερμπαϊτζάν) παρουσιάζοντας ανάγλυφα το πρόβλημα που υποδηλώνει ο τίτλος του κειμένου και αφορά «ανθρώπους που δεν έχουν πού να πάνε».

Το κείμενο της Lemon ασχολείται με μια ιδιαίτερη πτυχή της κατασκευής της ετερότητας. Εστιάζει στις φυλετικές διακρίσεις και στις συνδηλώσεις της «μαυρίλας» για τους Ρώσους: όσο πιο «μαύρος» («chernyi») είναι κανείς τόσο πιο «ξένος». Το κείμενο χρησιμοποιεί τις αφηγήσεις των Ρόμα για να ανιχνεύσει τις πολιτισμικές συνδηλώσεις αλλά και τις ρωσικές λογοτεχνικές αναπαραστάσεις που επιβεβαιώνουν τα εθνοτικά στερεότυπα των Ρόμα ως φορέων της τέχνης και του ερωτισμού, και ταυτόχρονα του «εξωτικού» και του «μιαρού». Από τη σκοπιά των Ρόμα, η πρόσβαση στη μουσική και την κουλτούρα των Μαύρων της Αμερικής αποτελεί ένα νέο υπόδειγμα συμπεριφοράς. Τη χρησιμοποιούν για να επαναξιολογήσουν τη θέση τους στη μετασοβιετική Ρωσία προσθέτοντας έτσι ένα θετικό πρόσημο στη «μαυρίλα» τους. Η Lemon μελετά το φάσμα των μελαψών που κυκλοφορούν στη Μόσχα και δείχνει πώς η μαυρίλα είναι, τελικά, μια ευμετάβλητη κατηγορία. Η ταύτιση ανάμεσα στα δια-

φορετικά είδη μελαψών που συμπίπτουν με τις κατηγορίες των ξένων (π.χ. Γεωργιανοί) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ανεξάρτητα από τις διαφορετικές κατηγορίες των μαύρων η συλλογική αναπαράσταση μέσω των ΜΜΕ είναι στην ουσία η κατασκευή των «άλλων» ως «μη Ρώσων», εξού και οι ρωσικές πρακτικές κοινωνικού αποκλεισμού τους.

Το κείμενο της Ishkanian αναφέρεται στην έμφυλη μετανάστευση στη Δημοκρατία της Αρμενίας, αντιπαραβάλλοντας το «πριν» και το «μετά» της μετασοβιετικής περιόδου. Τονίζει τη μετάλλαξη των κοινωνικών ρόλων, όπου ενώ οι άντρες αρχικά μετανάστευαν ως μισθωτοί εργάτες, οι αφηγήσεις των γυναικών που βρίσκονται ως οικονομικές μετανάστριες στην Καλιφόρνια (Λος Άντζελες, Σαν Φρανσίσκο) επαναοριοθετούν τις έμφυλες σχέσεις ανάμεσα στο πολιτισμικό στερεότυπο της «ιερής μητρότητας» για τις Αρμένισσες και στο αρσενικό στερεότυπο του «κουβαλητή». Η ανάλυση τοποθετεί την εθνογραφική παρατήρηση στο ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο της μετανάστευσης και της παγκοσμιοποίησης, τονίζοντας τον τρόπο με τον οποίο οι μετανάστριες είναι δρώντα υποκειμένα με επίγνωση των οικονομικών περιορισμών, ευκαιριών και στρατηγικών επιλογών. Εστιάζοντας στην επιτόπια έρευνά της στο Γερεβάν (1993, 1996-1997) και στην Καλιφόρνια (2000-2001), η Ishkanian δείχνει τον τρόπο με τον οποίο η μετανάστευση, ενώ αποτελεί ένα δομικό στοιχείο της αρμενικής κοινωνίας, παραμένει στο μετασοσιαλιστικό πλαίσιο αντίδραση στην αυξανόμενη μετασοβιετική φτώχεια που παράγει τη δική της έμφυλη μεταναστευτική δυναμική.

V. Ανθρωπολογία σε κρίση και ανθρωπολογία της κρίσης

Η επιλογή της θεματικής αντλεί από τη συστηματική αμφισημία ανάμεσα στην έννοια της «ανθρωπολογίας» ως επιστήμης σε κρίση με κύρια αναφορά την αναστοχαστική και κριτική παρουσίαση ενός από τους σημαντικότερους ρώσους ανθρωπολόγους-εθνογράφους, τον Valery Tishkov, και την προγραμματική πρόταση μιας ομάδας βαλκάνιων ανθρωπολόγων, που εισάγουν το αίτημα της ανθρωπολογικής διερεύνησης των κοινωνιών σε κρίση.

Το επιστημολογικό πρόταγμα που εισάγει ο Tishkov σχετικά με την κρίση στη σοβιετική εθνογραφία αναφέρεται στον σύγχρονο επαναπροσδιορισμό της επιστήμης της ανθρωπολογίας στο μετασοβιετικό πλαίσιο. Το κείμενο του Tishkov, δημοσιευμένο σε ένα από τα πιο έγκυρα αμερικανικά ανθρωπολογικά περιοδικά (*Current Anthropology*), είναι ριζο-

σπαστικό. Περιγράφει το υπόδειγμα των 70 χρόνων της σοβιετικής εθνογραφίας και προτείνει αναθεώρηση της «σοβιετικής εθνογραφίας» στα πρότυπα της δυτικής ανθρωπολογίας. Ο θεσμικός του ρόλος, ως Διευθυντή του Ινστιτούτου Εθνολογίας και Ανθρωπολογίας της Ρωσικής Ακαδημίας των Επιστημών, ήταν καθοριστικός στην ανασυγκρότηση της ανθρωπολογίας στην πρώην ΕΣΣΔ.

Η πρόταση του Tishkov περιλαμβάνει τον επαναπροσανατολισμό της αντίληψης σχετικά με το αντικείμενο και την εθνογραφική γραφή και τον επαναπροσανατολισμό του αντικειμένου της ανθρωπολογίας προς μια αναστοχαστική κατεύθυνση: προτείνει μια αυτοεθνογραφία της επιστημονικής κοινότητας και μια νέα ερμηνεία της έννοιας της «εθνικότητας». Ίδωμένο από τη σκοπιά της σοβιετολογίας που έθετε τη Μόσχα στο επίκεντρο σε βάρος της περιφέρειας, η πρόταση του Tishkov για την αποκέντρωση της μετασοβιετικής εθνογραφίας είναι επαναστατική. Στην πράξη σήμερα η επιστήμη της ανθρωπολογίας έχει ήδη αντικαταστήσει τα προηγούμενα Ινστιτούτα Εθνογραφίας στις διαφορετικές Δημοκρατίες. Ίσως ο εκσυγχρονισμός των κοινωνικών επιστημών κατά το αναστοχαστικό υπόδειγμα του Tishkov να είναι πρώιμος. Η ανάλυση όμως της ιστορίας της σοβιετικής εθνογραφίας παραμένει εξαιρετική.

Το κείμενο του Hann, «Μετά τον κομμουνισμό: Στοχασμοί για την ανθρωπολογία της Ανατολικής Ευρώπης και τη “μετάβαση”», ακολουθεί το κριτικό και αναστοχαστικό πνεύμα του Tishkov, παρουσιάζοντας την οπτική της ανθρωπολογίας της Ανατολικής Ευρώπης από τη σκοπιά του ειδικού. Η αφήγησή του αποτυπώνει τις τάσεις των αμερικανών κι άλλων «δυτικών» ανθρωπολόγων που μελέτησαν τον υπαρκτό σοσιαλισμό (Hann, 1995). Όπως στα περισσότερα έργα του που διερευνούν τις επιστημονικές τάσεις και τις εθνογραφικές πρακτικές στην περιοχή την τελευταία εικοσαετία, ο Hann παρουσιάζει μια συνοπτική ιστορία της ανθρωπολογίας της Ανατολικής Ευρώπης την εποχή του υπαρκτού σοσιαλισμού απομονώνοντας τις σημαντικότερες επιτόπιες έρευνες (Ρουμανία, Ουγγαρία, Πολωνία). Ασκεί κριτική στην απλοϊκή έννοια της «μετάβασης» υποστηρίζοντας ότι οι διαφορετικές «εθνικές» πρακτικές και οι λόγιες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό των ανθρωπολογικών παραδόσεων σχετικά με βασικές ανθρωπολογικές κατηγορίες, π.χ., αγροτικές κοινωνίες, κολεκτιβοποίηση, ελίτ κ.λπ., προϋποθέτουν διαφορετικές λόγιες παραδόσεις και δεν μπορούν να αναχθούν σε ένα ολοκληρωτικό μοντέλο μιας ενιαίας κομμουνιστικής Ανατολικής Ευρώπης. Ο ίδιος χρησιμοποιεί τη δική του μακροχρόνια επιτόπια έρευνα στην αγροτική Ουγγα-

ρία για να ασκήσει κριτική στην άποψη της Verdery που έχει επανειλημμένα τονίσει τη σημασία ενός γενικευμένου μοντέλου «κοινωνικής σχιζοφρένειας» στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Η κριτική του Hann τονίζει τη σημασία της «από τα κάτω» ιστορικής διαμόρφωσης των πολιτικών πρακτικών, συμπεριλαμβανομένου και του χώρου των συμβολικών αναπαραστάσεων και ιδεών που διαχειρίζονται οι λόγιες ελίτ. Η πρότασή του αφορά στη διερεύνηση των διαφορετικών εκδοχών του κομμουνισμού που επηρέαζαν τις συνθήκες διαβίωσης των κοινωνικών ομάδων στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού.

Το κείμενο της Zhelyazkova ανήκει σε μια συλλογή προγραμματικών κειμένων που χρησιμοποιούν την επιτόπια έρευνα στα Βαλκάνια με βασικό σημείο αναφοράς τις συμφορές στην ιστορία της περιοχής την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα. Τονίζεται η ανάγκη της άμεσης και επείγουσας αλλαγής στην ανθρωπολογική θεωρία και πράξη. Τονίζει, όπως δηλώνει και ο τίτλος του τόμου «Επείγουσα ανθρωπολογία», την επιτακτική ανάγκη να απαντήσουν οι κοινωνικοί επιστήμονες στην πρόκληση της ανθρωπολογίας της κρίσης. Παρουσιάζει τη συγκυριακή συνεργασία ανάμεσα σε ερευνητικές ομάδες που διεξήγαγαν έρευνα σε περιοχές εθνικιστικών συγκρούσεων και αντλεί συμπεράσματα για την αποτελεσματικότητα αυτής της εμπειρίας. Προτείνει τη δημιουργία μικρών και ευέλικτων επιστημονικών «ομάδων κρούσης» με την παρουσία δημοσιογράφου και πολιτικού αναλυτή με εξειδίκευση στις συγκεκριμένες περιοχές. Όπως η ίδια το τοποθετεί, «η επείγουσα ανθρωπολογία έχει προορισμό να δουλεύει σε μολυσμένα εδάφη, κι αυτό παράγει συγκεκριμένου τύπου ηθικά διλήμματα που στο μετασοσιαλιστικό πλαίσιο δεν μπορούν να αντλήσουν από προηγούμενες εμπειρίες». Τα διλήμματα των ερευνητών στο πλαίσιο απολυταρχικών καθεστώτων αφορούσαν πρακτικές χρηματοδότησης και καθοδήγησης ερευνών για μειονότητες κι άλλες λιγότερο αποδεκτές θρησκευτικές ή κοινωνικές ομάδες. Στο μετασοσιαλιστικό πλαίσιο τα διλήμματα των ερευνητών που απαντούν στο αίτημα της επιτακτικής ανθρωπολογίας αφορούν στον τρόπο που κατασκευάζεται το ίδιο το αντικείμενο προς διερεύνηση και η ερευνητική κοινότητα στην οποία ανήκουν. Το αίτημα αυτού του νέου τύπου ανθρωπολογίας αφορά στην εμπλοκή του ερευνητή με την κοινότητα που ερευνά και βρίσκεται σε κρίση. Παράλληλα, αφορά και στον συγκεκριμένο βαθμό αλτρουισμού και θεωρητικής συνειδητοποίησης που απαιτεί η διαδικασία διερεύνησης κοινοτήτων που απειλούνται με εξαφάνιση.

Το κείμενο της Mangalakova περιγράφει τη σημασία του Κανούν

όπως προκύπτει από επιτόπια έρευνα στα Δυτικά Βαλκάνια (1999-2003). Για τους Αλβανούς του Κοσόβου ο Κανούν του Λεκ Ντουγκαζίν αποτελεί έναν πρωτόγονο κώδικα που εξηγεί τις πρακτικές που έχουν θεσπιστεί και εν μέρει ακολουθούνται ακόμη στην καθημερινή ζωή από τον 15ο αιώνα μέχρι σήμερα. Η εμπειρική παρατήρηση που προκύπτει από την έρευνα της ομάδας της Mangalakova είναι η επιστροφή του Κανούν, όχι μόνο στη Βόρεια αλλά και στη Νότια Αλβανία, μετά το καθεστώς του Ενβέο Χότζα. Βασική παράμετρος αυτής της εθιμικής πρακτικής είναι η «βεντέτα». Οι επιπτώσεις είναι τεράστιες. Εκτός από τους φόνους που αναφέρονται σε ετήσια βάση, τα δεδομένα του υπουργείου Εθνικής Παιδείας της Αλβανίας είναι ενδεικτικά: για παράδειγμα, το 2002, 147 παιδιά δεν πήγαιναν σχολείο διότι ήταν απομονωμένα εξαιτίας της βεντέτας. Η προσπάθεια δημιουργίας μιας οργάνωσης συμφιλώσης και η δημιουργία δομής διαπραγματεύσεων ανάμεσα στους κατοίκους ξεκίνησε το 2001.

Οι πρακτικές στην Αλβανία, στο Κόσοβο και το Μαυροβούνιο διαφέρουν ανάλογα με τις κωδικοποιημένες πρακτικές της κάθε περιοχής. Η αντιμετώπισή του όμως ως «πρωτόγονης» πρακτικής σήμερα πια είναι ενιαία. Ο στόχος της κατάργησης της βεντέτας είναι κοινός. Μη κυβερνητικές οργανώσεις ασχολούνται με τη συμφιλίωση οικογενειών από το 1996, οι πρωτοβουλίες συμφιλίωσης που εφαρμόζονται στη Βόρεια και Νότια Αλβανία περιγράφονται μέσα από προφορικές αφηγήσεις «επαγγελματιών συμφιλιοτών». Μια υποσχόμενη πρακτική είναι η επιστροφή της «μπέσας» ως τιμής που αναγνωρίζεται κι αυξάνει το κύρος των οικογενειών που βρίσκονται σε ρήξη. Το κατά πόσο το εθιμικό δίκαιο των Αλβανών μπορεί να συνδυαστεί με το σύγχρονο ευρωπαϊκό δίκαιο που τα κράτη δεσμεύονται να ακολουθήσουν παραμένει ανοιχτό ζήτημα.

Επίλογος

Ο τόμος αυτός στοχεύει στην παρουσίαση της σύνθετης διαδικασίας της «μετάβασης» που επιτελείται στις χώρες του υπαρκτού σοσιαλιστικού κόσμου μετά το 1989. Πρόκειται για διαδικασίες που δεν είναι ούτε μονογραμμικές (από το σοσιαλισμό στον καπιταλισμό) ούτε μονοσήμαντες σχετικά με τις θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις της κατάργησης του προηγούμενου καθεστώτος. Οι επιμέρους εθνογραφίες του μετασοσιαλιστικού κόσμου καλύπτουν την περιοχή από τα δυτικά Βαλκάνια μέχρι την κεντρική Ασία και τη Σιβηρία. Πρόκειται για κόσμους που οι τοπικές πα-

ραλλαγές δεν ήταν διακριτές στο παρελθόν. Όπως τονίζουν οι συγγραφείς, η κατάλυση του υπαρκτού σοσιαλισμού υπήρξε ο καθοριστικός παράγοντας στη διατύπωση και τη διερεύνηση της νέας κοινωνικής πραγματικότητας. Πρόκειται για μια οπτική από τα «κάτω» που στηρίζεται στην επισταμένη εθνογραφική έρευνα στις τοπικές κοινωνίες, δίνοντας έμφαση στις στρατηγικές επιβίωσης που υιοθετήθηκαν στο παρελθόν και αναθεωρούνται στο «εθνογραφικό παρόν» της επιτόπιας έρευνας. Η ανθρωπολογική ανάλυση φέρνει στην επιφάνεια τις σχέσεις ανάμεσα στις λανθάνουσες αξίες και τις συνειδητές συμπεριφορές, έτσι ώστε οι μετασοσιαλιστικές κοινωνίες να παρουσιάζονται μέσα από μια διαρκή δυναμική κοινωνικών αλλαγών και συλλογικών αναπαραστάσεων υπό διαμόρφωση.

Βιβλιογραφία

- Balzer, M.M. (2003), «Dynamic ethnics: socio-religious movements in Siberia», στο *Extending the borders of Russian history. Essays in honor of Alfred J. Reiber*, Hungary CEU Press, σ. 481-495.
- Bromley, Y. (1977), *Soviet Ethnography: Main Trends, Social Sciences, Today Moscow*.
- Cohen, J.L. – Arato, A. (1992), *Civil Society and Political Theory*, Κέμπριτζ, MIT Press.
- Gellner, Ernest (επιμ.) (1980), *Soviet and Western Anthropology*, Λονδίνο, Duckworth.
- (1994), *Condition of Liberty: Civil Society and its Rivals*, Λονδίνο, Hamish Hamilton.
- Haarscher, G. και Telo, M. (επιμ.), *Μετά τον Κομμουνισμό*, προλεγόμενα Γ. Κοντογιώργης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1997, σελ. 18-23.
- Hall, J.A. (1995), «In search of civil society», στο Hall, J.A. (επιμ.), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Κέμπριτζ, Polity Press, σ. 1-31.
- Hann, C. (επιμ.) (1993), *Socialism: ideals, ideologies and local practice* (ASA Monographs No. 31), Λονδίνο, Routledge.
- (επιμ.) (1996), *Civil Society: challenging western models*, (ASA Monographs series) Λονδίνο, Routledge (μαζί με E. Dunn).
- (1995), *The Skeleton at the Feast: Contributions to East European Anthropology*, Centre for Social Anthropology and Computing, Eliot College, University of Kent at Canterbury, CSAC Monographs.
- (επιμ.) (2002), *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*, Λονδίνο, Routledge.
- (επιμ.) (2005), *Studying Peoples in the People's Democracies. Socialist era*

- anthropology in East-Central Europe*, Münster: LIT Verlag (μαζί με Mihály Sárkány και Peter Skalník).
- Gal, Susan και Kligman, Gail (2000), *Gender After Socialism*, Princeton University Press.
- Humphrey (1999), *Marx Went Away – But Karl Stayed Behind*, University of Michigan Press, 2η έκδ.
- Lapidus, G. (1978), *Women in Soviet Society: Equality, Development and Social Change*, Μπέρκλεϊ, Λος Άντζελες και Λονδίνο, Berkeley University Press.
- Lindquist, G. (2002), «Healing efficacy and the construction of charisma: a family's journey over the multiple medical system in Russia», στο ειδικό τεύχος *Countervailing creativity: Patient agency in the globalization of Asian medicines*, σσ. 337-58.
- Massell, G. (1974), *The Surrogate Proletariat: Moslem Women and Revolutionary Strategies in Soviet Central Asia 1919-1929*, Πρίνστον, NJ, Princeton University Press.
- Morgan, R. (1984), «Foreword», στο Mamonova Tatyana (επιμ.), *Women and Russia: Feminist Writings from the Soviet Union*, Οξφόρδη, Blackwell, σ. 4-6.
- Pine, F. (1998), «Dealing with fragmentation: the consequences of privatisation for rural women in central and southern Poland», στο S. Bridger και F. Pine (επιμ.), *Surviving Postsocialism: Local Strategies and Regional Responses In Eastern Europe and the former Soviet Union*, Λονδίνο, Routledge.
- Seligman, A. (1992), *The idea of Civil Society*, Νέα Υόρκη, The Free Press.
- Skultans, V. (1998), *The Testimony of Life: Narrative and Memory in Post Soviet Latvia*, Λονδίνο, Routledge.
- Verdery, K. (1991), «Theorizing Socialism: A prologue to the transition», *American Ethnologist* 18: 419-439.
- (1996), *What was Socialism and what comes next?*, Princeton University Press.
- (1998), «Transnationalism, Nationalism, Citizenship, and Property: Eastern Europe since 1989», *American Ethnologist* 25: 291-306.
- Vitebski, P. (1995), «From cosmology to environmentalism: shamanism as local knowledge in a global setting», στο *Counterworks: managing the diversity of knowledge*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, σσ. 182 - 203.
- Βουτυρά, Ε. (2001), «Η κατεύθυνση της ιστορίας: Προφορική ιστορία, συλλογική μνήμη και κοινωνική αλλαγή στο μετα-σοβιετικό χώρο», στο Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός: Λαογραφία και Ιστορία*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, σσ. 166-182.
- Μπακαλάκη, Αλεξάνδρα, 1994 (επιμ.), *Ανθρωπολογία, Γυναίκες και Φύλο*, κείμενα των S. Ortner, M. Strathern, M. Rosaldo, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.

*Chris Hann**

Μετάφραση: Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν

ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟ. ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ
ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ ΤΗ «ΜΕΤΑΒΑΣΗ»

Αρχίζουμε να καταλαβαίνουμε πώς λειτουργούν πραγματικά οι κοινωνικές δομές μόνο μετά από την κατάρρευσή τους. Τούτη εδώ μπορεί να είναι η καλύτερη στιγμή για να ξεκινήσουμε μια ανθρωπολογία του σοσιαλισμού.

Sampson, 1991: 1984

Όπου ένα παλιό σύστημα πολιτικών θεσμών... είναι βαθιά εδραιωμένο στην εξουσία, αδιόρθωτα άκαμπτο και αποφασισμένο φανατικά να προασπίσει την εξουσία του από κάθε είδους απειλή, μπορεί να μην υπάρχει άλλος τρόπος ανατροπής αυτής της εξουσίας παρά συνολικά και επαναστατικά. Αλλά πόσο λίγα... πετυχαίνονται μόνο με μια επανάσταση! Η πιο πιθανή επίπτωση μιας επανάστασης για χάρη της επανάστασης είναι πάντα η εγκαθίδρυση ενός νέου συγκεντρωτισμού, ή ορθοδοξίας, που δεν θα είναι λιγότερο περιοριστικός και άκαμπος από τον προκάτοχό του... Από την άλλη μεριά, αν το παλιότερο σύστημα θεσμών, προδιαγραφών ή ιδεών δεν είναι αδιόρθωτα άκαμπτο και οι προασπιστές του δεν είναι τόσο φανατικά αποφασισμένοι να διατηρήσουν αμείωτη την εξουσία του, ότι και να συμβεί, ενδέχεται να υπάρξουν απρόσμενα περιθώρια για την αύξηση αυτής της προσαρμοστικότητας – εισάγοντας κατ' αυτό τον τρόπο νέες εγγυήσεις στις εμπλεκόμενες ανθρώπινες δραστηριότητες και ευθυγραμμίζοντας την επίσημη λειτουργία των οικείων θεσμών περισσότερο με τις πραγματικές ανθρώπινες ανάγκες προς τις οποίες απευθύνονται οι δραστηριότητές τους.

Janik και Toulmin, 1973: 275 (υπογράμμιση στο πρωτότυπο)

* Chris Hann, «After Communism: Reflections on East European Anthropology and the "Transition"», στο *Social Anthropology*, τόμος 2(3), (1994), σ. 229-249, Cambridge University Press.

Όπως όλοι γνωρίζουν, ο κομμουνισμός κατέρρευσε το 1989. Στα λεγόμενα δημοκρατικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης ο σοσιαλισμός, σε οποιαδήποτε μορφή που απεικονίζει το παραδοσιακό του σχήμα, φαίνεται πρακτικά νεκρός. Τα πρόσφατα πολιτικά γεγονότα μαζί με ένα διανοητικό κλίμα της κοινής γνώμης δημιούργησαν την αίσθηση ότι μια εποχή έκλεισε. Μερικοί συγγραφείς ισχυρίζονται ότι η νεωτερικότητα, της οποίας το πείραμα γνωστό ως κομμουνισμός αποτελεί ένα εκλεκτό παράδειγμα, έχει αντικατασταθεί από τη μετανεωτερικότητα. Ο βαθμός κατά τον οποίο οι άνθρωποι σε μια χώρα όπως η Μεγάλη Βρετανία έχουν σήμερα την αίσθηση ότι ζουν «μετά» από κάτι που φαίνεται αμφισβητήσιμος.¹ Αλλά σε πολλά μέρη της Ανατολικής Ευρώπης η αίσθηση μιας ζωής «μετά» τον κομμουνισμό παραμένει ζωντανή πραγματικότητα. Στην ακαδημαϊκή συνείδηση εκτός της περιοχής, η Ανατολική Ευρώπη έχει προβληθεί ως ο «δεύτερος κόσμος», τόσο διαφορετικός από την πολιτισμένη Δύση όσο και οι υπανάπτυκτες πρώην αποικίες του «Τρίτου κόσμου». Στο ευρύτερο κοινό, μια άλλη εικόνα, αγαπητή στους πολιτικούς, αλλά με επίδραση, πιστεύω, και στον ακαδημαϊκό λόγο, έχει κατασκευαστεί γύρω από τον «μπαμπούλα» του ολοκληρωτισμού. Δημιουργικοί λογοτέχνες έπαιξαν σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη διαδικασία: έργα δυτικών συγγραφέων, όπως του Τζορτζ Όργουελ μαζί με μεταγενέστερα έργα συγγραφέων από την άλλη πλευρά του Σιδηρού Παράπετασματος, όπως ο Σολζενίτιν και ο Βάκλαφ Χάβελ, συνέβαλαν στη δημιουργία των πιο ισχυρών αναπαραστάσεων του κομμουνιστικού Άλλου. Μετά την άρση του παραπετάσματος το δυτικό ενδιαφέρον για αυτό τον Άλλον αυξήθηκε σε τεράστιο βαθμό και αναδύονται ίσως κάποιες ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις οικείων εικόνων. Ωστόσο, αυτές οι παλιότερες αναπαραστάσεις φαίνεται να εξακολουθούν να έχουν συντριπτικό βάρος. Οι συμβατικές προσεγγίσεις στον σοσιαλιστικό κόσμο από την πλευρά των κοινωνικών επιστημών παρουσίαζαν ανέκαθεν σοβαρές αδυναμίες. Τα κλασικά επιχειρήματα περί «ολοκληρωτισμού» αμφισβητήθηκαν και εγκαταλείφθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τους ειδικούς των σοβιετικών σπουδών στη δεκαετία του 1970, παρόλο που εξακολούθησαν να έχουν σημαντική επίδραση (πρβλ. Hough, 1977). Φαίνεται ότι τα γεγονότα του 1989 αναζωογόνησαν τα ολοκληρωτικά μοντέλα σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας που προέκυψε απ' αυτά (βλ., για παράδειγμα, Morin, 1992).

1. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση της αγγλικής κοινωνίας από την άποψη αυτή, βλ. Strathern, 1992.

Ακόμα και οι ειδικοί που ανακάλυψαν πλουραλιστικά στοιχεία και συγκρουόμενες ομάδες συμφερόντων στις σοσιαλιστικές κοινωνίες σπάνια είχαν την οποιαδήποτε αμφιβολία ότι ο σοσιαλισμός πάντα συγκροτούσε μια σε βάθος διαφορετική μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Ανάμεσα στους μη ειδικούς ο «κρατικός σοσιαλισμός» προσδιοριζόταν συνήθως ως ένα σύστημα «όπου τα μέσα παραγωγής, πειθούς και καταναγκασμού ελέγχονται κεντρικά» (Runciman, 1989: 11). Ο εν λόγω βρετανός κοινωνιολόγος στη συνέχεια υποστηρίζει ότι αυτό δεν σημαίνει «την άσκηση άμεσου ελέγχου επί κάθε πτυχής της κοινωνικής ζωής» (σ. 174). Αναγνωρίζει ρητά την ύπαρξη μιας «αντίπαλης εξουσίας, οικονομικής συνάμα και ιδεολογικής» (σ. 174) και παραδέχεται ότι το σύστημα δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως «ολοκληρωτικό». Αυτό όμως δεν τον οδηγεί στην τροποποίηση του αρχικού του ορισμού.² Εναλλακτικά, ορισμένοι γνωστοί σύγχρονοι δυτικοί πολιτικοί φιλόσοφοι έχουν πράγματι εγκαταλείψει τα ολοκληρωτικά μοντέλα, αλλά μόνο για να θεωρήσουν την κομμουνιστική Ανατολική Ευρώπη με εξίσου απλοϊκούς όρους κατά τον Hobbes ως «πόλεμος όλων κατά όλων» (Gray, 1993).

Μπορούν να κάνουν κάτι καλύτερο οι ανθρωπολόγοι; Οι ειδικευμένοι ερευνητές στην Ανατολική Ευρώπη σχημάτιζαν πάντα μια περιθωριακή ομάδα μέσα στον γενικότερο κλάδο της ανθρωπολογίας και ήταν ακόμα λιγότερο ορατοί στον γενικό ακαδημαϊκό χώρο των «σοβιετικών σπουδών». Ωστόσο, έχει παραχθεί σημαντικό έργο και πρόσφατα, σε μια

2. Ο Runciman υποστηρίζει επίσης ότι η ανάλυση των σοσιαλιστικών κοινωνιών «μπορεί και πρέπει να διεξάγεται εντός του ίδιου γενικού πλαισίου όπως η ανάλυση των μορφών και της διανομής εξουσίας στην οποιαδήποτε άλλη κοινωνία» (1989: 173). Διαφορετικά από την ανθρωπολόγο Katherine Verdery (βλ. παρακάτω), ο Runciman δεν βλέπει λόγο, στη μελέτη του σοσιαλισμού, να δοθεί προτεραιότητα εκ των προτέρων σε μια από αυτές τις διαστάσεις εις βάρος άλλων. Ανεξάρτητα από τη συμφωνία μας ή όχι με την καταλληλότητα αυτού του πλαισίου, η άρνησή του να δώσει κάποια προτεραιότητα, μαζί με τη συμβουλή του να ξεετάξουμε τη λειτουργία και την αλληλόδραση και των τριών διαστάσεων, φαίνεται ένας γόνιμος τρόπος μελέτης κοινωνιών που παρουσιάζουν τόσο σημαντικές μεταξύ τους διαφορές, όπως η Ρουμανία, η Ουγγαρία και η Πολωνία στην ύστερη σοσιαλιστική περίοδο. Από την άλλη πλευρά όμως, και ο Runciman αντιδιαστέλλει γενικά τις σοσιαλιστικές κοινωνίες από τις «καπιταλιστικές, φιλελεύθερες/δημοκρατικές» κοινωνίες, κατά υπερβολικό κατά την άποψή μου τρόπο (σ. 178-9). Ο ισχυρισμός του ότι γνωρίζει «τι ήταν σημαντικό για τους πολωνούς εργάτες και αγρότες» το 1981, με βάση τις περιγραφές άλλων δυτικών επιστημόνων, δεν επιβεβαιώνεται από την επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησα κατά την ίδια περίοδο στην Πολωνία (Hann, 1985). Η αντίφαση αυτή από μόνη της υποδεικνύει τη συμβολή που μπορεί να προσφέρει η ανθρωπολογική μελέτη αυτών των κοινωνιών.

σπουδαία σύνθεση, η Katherine Verdery (1991a και 1991b) προσπάθησε να προτείνει ένα γενικό μοντέλο των κομμουνιστικών κοινωνιών. Στη συζήτηση που ακολουθεί θα επικεντρώσω την προσοχή μου στο έργο της Verdery. Παρόλο που μερικές από τις παρατηρήσεις μου είναι επικριτικές, θα ήθελα να τονίσω ιδιαίτερα ότι θεωρώ το έργο της σαν ένα γόνιμο έναυσμα για κάθε ανθρωπολογική σκέψη σχετικά με την περιοχή αυτή.

Έχω πολλές αμφιβολίες για το κατά πόσο μπορούμε ή πρέπει να διατυπώσουμε ένα γενικό ανθρωπολογικό μοντέλο των κομμουνιστικών κοινωνιών. Αντί γι' αυτό υποστηρίζω ότι τα δεδομένα που συγκεντρώνονται μέσα από εθνογραφική επιτόπια έρευνα επιτρέπουν μια καλύτερη κατανόηση των συγκεκριμένων βιωμένων πραγματικοτήτων της σοσιαλιστικής περιόδου, και ότι οι πραγματικότητες αυτές παρουσίαζαν μια τέτοια ποικιλία ώστε να αποθαρρύνουν κάθε επίδοξο κατασκευαστή μοντέλων. Τα προβλήματα της αναπαράστασης των εθνογραφικών πραγματικοτήτων τίθενται με διαφορετικό τρόπο στην Ανατολική Ευρώπη, αν μη τι άλλο εξαιτίας του πολιτικού πλαισίου και του μπαμπούλα του ολοκληρωτισμού που προαναφέραμε. Συζητώντας θέματα μεθόδου και επισημολογίας, θα αντλήσω από τη δική μου επιτόπια έρευνα στην περιοχή. Το βασικό μου επιχείρημα είναι ότι το καλύτερο που έχουν να κάνουν οι ανθρωπολόγοι είναι να δουλεύουν με «κοινούς ανθρώπους» στην «καθημερινή ζωή» και ότι πρέπει να αντιμετωπίζουν με δυσπιστία τα μοντέλα των επαγγελματιών ή διανοητικών ελίτ, ξένων ή ντόπιων. Θα πρέπει να είναι έτοιμοι να σημειώνουν προσεκτικά τοπικά μοντέλα της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά δεν χρειάζεται να αισθάνονται δεμένοι απ' αυτά τα μοντέλα για όλες τις πτυχές της δικής τους αφήγησης. Σε μερικά σημεία μπορούν να ισχυρίζονται ότι «ξέρουν τα πράγματα καλύτερα» από τους ανθρώπους που γίνονται αντικείμενο μελέτης, για παράδειγμα, όσον αφορά στα καταγραμμένα αποτελέσματα των οικονομικών επιτευγμάτων, τα οποία πρέπει επίσης να βρουν τη θέση τους στην οποιαδήποτε απόπειρα γενίκευσης για την κομμουνιστική περίοδο στην Ανατολική Ευρώπη. Η προσέγγιση αυτή συνδέεται με την ανάγκη να είμαστε ξεκάθαροι σε σχέση με τις αξίες, θέμα κρίσιμης σημασίας για τους ανθρωπολόγους παντού, αλλά που δεν αναγνωρίζεται πάντα.

Ο Sampson, στο απόσπασμα που αναφέραμε παραπάνω, ισχυρίστηκε πρόσφατα ότι μπορεί να γίνει πιο εύκολο να κατανοήσουμε το σοσιαλισμό (που για τους σκοπούς αυτού του άρθρου δεν προσπαθώ να τον διακρίνω από τον κομμουνισμό) τώρα που δεν υπάρχει πια (πρβλ. Verdery, 1991b: 420). Αλλά μπορούμε να μάθουμε επίσης πολλά μελετώντας ξανά

τις εργασίες που έγιναν πριν από την πρόσφατη κατάρρευση, καθώς και από τρέχουσες δουλειές για τη «μετάβαση».³ Η έννοια αυτή πρέπει να αντιμετωπιστεί με ιδιαίτερη περίσκεψη από τους ανθρωπολόγους. Πιθανότατα θα μπορούσαμε να υπερασπιστούμε διαισθητικά τη χρήση αυτού του όρου με το σκεπτικό ότι μερικές ρήξεις είναι τόσο βαθιές και δραματικές, που μπορούμε δικαιολογημένα να ενδώσουμε στη φυσική τάση μας να ταξινομούμε και να περιοδολογούμε την ιστορία μας. Για παράδειγμα, στη Νότια Αφρική η μετάβαση από το καθεστώς του απαρχαίντ σε δημοκρατικό πολίτευμα φαίνεται να έχει αυτή την έντονη ποιότητα. Αλλά το ίδιο ισχύει, για πολλούς παρατηρητές, για τη λεγόμενη μετάβαση προς το σοσιαλισμό σε πολλά μέρη του κόσμου στο πρόσφατο παρελθόν. Και όμως οι επιστήμονες τώρα διαφωνούν, συχνά αρκετά ριζικά, για το πώς συντελέστηκαν αυτές οι μεταβάσεις και για το εάν πράγματι υπήρξε μετάβαση.⁴ Μερικοί σχολιαστές, μεταξύ αυτών και η Verdery, απέφυγαν προσεκτικά να ορίσουν τη «μετάβαση» προς συγκεκριμένο προορισμό και αντί γι' αυτό τόνισαν μόνο τη μετάβαση από τον κομμουνισμό. Ωστόσο, αυτή η κίνηση, απόλυτα συνεπής με τη σκιαγράφηση εκ μέρους της Verdery ενός γενικού μοντέλου του σοσιαλισμού, ενισχύει το υπονοούμενο ότι μια λίγο πολύ ομογενής κομμουνιστική πρακτική επικρατούσε πριν από το 1989. Εν πάση περιπτώσει, για όλους σχεδόν τους συγγραφείς, η ρητορική της «μετάβασης» συνοδεύει τη διάγνωση των «επαναστάσεων του 1989» και μερικά χρόνια αργότερα, παρόλο που δυστυχώς πολλές αυταπάτες έχουν εντωμεταξύ διαλυθεί, η γλώσσα της

3. Από το μάθημα της ιστορίας στην έκτη τάξη θυμάμαι τη συμβουλή του καθηγητή μας να μη χρησιμοποιούμε ποτέ αυτή τη λέξη. Η λογική του φάνηκε αρκετά απλή. Δεδομένου ότι η ιστορία ακολουθεί μια συνεχή ροή, καμιά περίοδος δεν μπορεί να είναι στάσιμη και κάθε περίοδος είναι αναγκαστικά μεταβατική. Υπάρχουν όμως περίοδοι στην ιστορία που είναι πιο μεταβατικές από άλλες. Μελετούσαμε την ευρωπαϊκή ιστορία του 16ου αιώνα, μια περίοδο που συνδέεται συνήθως με μια «μετάβαση στη νεωτερικότητα». Ωστόσο, ορισμένοι ιστορικοί θα τοποθετούσαν το πέρασμα στη σύγχρονη εποχή σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, συσχετίζοντάς το ίσως με τη γέννηση της βιομηχανικής κοινωνίας, ενώ άλλοι εντοπίζουν σημαντικά στοιχεία της νεωτερικότητας πολύ πριν από τον 16ο αιώνα. Οι σύγχρονες συζητήσεις για την υποτιθέμενη μετάβαση στη μεταμοντέρνα εποχή δεν είναι λιγότερο σύνθετες.

4. Για παράδειγμα, μερικές από τις πρόσφατες ανθρωπολογικές εργασίες για την Κίνα (Potter και Potter, 1990) τονίζουν την πολιτισμική συνέχεια (ή τη «βαθιά δομή») σε όλη τη διάρκεια της σοσιαλιστικής περιόδου, ακόμα και κατά την πρόσφατη περίοδο αποκολεκτιβοποίησης στην ύπαιθρο. Για μια αντίθετη άποψη που τονίζει τη ριζική τομή που έφερε η επιβολή νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης από το κομμουνιστικό καθεστώς και την επίδρασή τους σε όλες τις πτυχές της προκομμουνιστικής κουλτούρας, βλ. Siu, 1989.

«μετάβασης» εξακολουθεί να χρησιμοποιείται σταθερά. Στα συμπεράσματα θα επανέλθω σε αυτά που νομίζω ότι έγιναν κατά τη μετάβαση και στο πώς πρέπει να αξιολογηθούν.

Αμερικανοί ανθρωπολόγοι για την Ανατολική Ευρώπη

Για να μην αδικήσω όλο το έργο που παράχθηκε από δυτικούς ανθρωπολόγους στην Ανατολική Ευρώπη κατά τη σοσιαλιστική περίοδο, θα χρειάζοταν ένα ολόκληρο βιβλίο. Η συζήτησή μου εδώ περιορίζεται σε επιλεγμένα κομμάτια που αφορούν μερικές από τις πιο καλά μελετημένες χώρες της περιοχής, και θέλει περισσότερο να δώσει ορισμένα παραδείγματα παρά μια ολοκληρωμένη εικόνα. Δεν είναι ακόμα δυνατό να διακρίνουμε μια χωριστή περιφερειακή εθνογραφική παράδοση εδώ. Οι πιο σημαντικές μονογραφίες μέχρι σήμερα στηρίζονται περισσότερο σε διάχυτες σύγχρονες εξελίξεις στο αντικείμενο παρά σε συζητήσεις που προέκυψαν μέσα από έναν ειδικό περιφερειακό ή θεματικό λόγο. Δεν είναι τυχαίο ότι το έργο στο οποίο θα εστιάσω την προσοχή μου είναι το έργο αμερικανών ανθρωπολόγων. Ο αριθμός των Δυτικοευρωπαίων που εργάζονταν στην Ανατολική Ευρώπη στη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου ήταν απειροελάχιστος και το ίδιο ισχύει για τον αριθμό των επιστημόνων της Ανατολικής Ευρώπης που εργάζονται σε άλλες χώρες από τη δική τους. Η σχέση μεταξύ του έργου δυτικών και του παλιότερου και σύγχρονου έργου ντόπιων εθνογράφων, κοινωνιολόγων κ.λπ. γειρεί και άλλα ζητήματα που δεν έχω το χώρο να διερευνήσω σ' αυτό το άρθρο.⁵

Ούτε είναι τυχαίο ότι πολλά από τα καλύτερα έργα στην ανθρωπολογία της Ανατολικής Ευρώπης έγιναν στη Ρουμανία, η οποία στη δεκαετία του 1970 παρείχε καλές συνθήκες για επιτόπια έρευνα. Εκείνο τον καιρό η εικόνα της Ρουμανίας ήταν διαφορετική. Απέναντι στη Δύση, ο Τσαουσέσκου παρουσίαζε έντονα μια ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, απαλλαγμένη από τον έλεγχο της Μόσχας. Αυτό ήταν σίγουρα ελκυστικό για

5. Οι διαφορές μεταξύ της «δυτικής» ανθρωπολογίας και των «τοπικών» παραδόσεων εθνογραφικής έρευνας στην Ανατολική Ευρώπη έχουν αναλυθεί από τους Hofert (1968), Hammel και Halpern (1969) και Hann (1987). Σήμερα, στην εποχή της «μετάβασης», η πρώτη ενδέχεται να «καταβροχθίζει» τις δεύτερες. Παρόλο που αυτός ο κίνδυνος είναι δευτερεύων σε σύγκριση με την επιβολή νέων πολιτικών και οικονομικών συστημάτων, αυτός ο ακαδημαϊκός ιμπεριαλισμός δεν είναι άνευ σημασίας.

τους Αμερικανούς, ακόμα και για αυτούς που δεν έτρεφαν αυταπάτες για την εσωτερική πολιτική του Τσαουσέσκου. Η γλώσσα που χρησιμοποιήθηκε ο William S. Ellis σε ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε το 1975 στο *National Geographic* είναι μάλλον χαρακτηριστική: «Τα βάσανα είναι πολλά –σκληρή λιτότητα, κυβερνητικοί έλεγχοι στις αυθόρμητες εκφράσεις, ευσυνείδητη προσήλωση στο ήθος της εργασίας– αλλά όλα αυτά δεν είναι άσκοπα. Η Ρουμανία επέλεξε να είναι το άτακτο παιδί ανάμεσα στα σοσιαλιστικά κράτη της Ανατολικής Ευρώπης. Προκειμένου να εξασφαλιστεί η επιτυχία αυτού του ανεξάρτητου ρόλου, γίνονται θυσιές σήμερα ως επένδυση για το μέλλον».⁶ Κάθε γενίκευση για τις στάσεις και αξίες των Αμερικανών που πήγαν τότε στη Ρουμανία θα ήταν παράτολμη. Αλλά ήταν μια εποχή στην οποία ήταν ακόμα νωπή η μνήμη του πολέμου στο Βιετνάμ και το «αμερικανικό όνειρο» είχε χάσει πλήρως την αίγλη του. Πάντως υπάρχουν ορισμένες ενδείξεις στα έργα που δημοσίευσαν αργότερα ότι τουλάχιστον μερικοί από τους ανθρωπολόγους που εργάστηκαν στη Ρουμανία βρήκαν τις επιδιώξεις αυτού του σοσιαλιστικού σταδίου συγγενείς προς τις δικές τους.⁷ Τα ερευνητικά τους σχέδια ήταν ποικίλης φύσης, αλλά οι περισσότεροι επέλεξαν να συγκεντρωθούν στην περιοχή της Τρανσυλβανίας. Κατά την άποψή μου οι πιο εκλεπτυσμένες αναλύσεις έγιναν από την Katherine Verdery, η οποία μπορεί δικαιολογημένα να θεωρηθεί ως εξέχουσα προσωπικότητα, όχι μόνο ανάμεσα σε αυτούς που εργάστηκαν στη σοσιαλιστική Ανατολική Ευρώπη, αλλά και στην ευρύτερη κοινότητα των ευρωπαϊστών ανθρωπολόγων. Προτού προχωρήσω σε μια πιο διεξοδική εξέταση της εξέλιξης του έργου της, ας σχολιάσω το έργο μερικών από τους αμερικανούς συναδέλφους της.

Ο πρώτος που πρέπει να αναφερθεί είναι ο John Cole, ο οποίος, μαζί με ορισμένους από τους φοιτητές του από το Πανεπιστήμιο της Μασαχουσέτης άρχισε επιτόπια έρευνα στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Άρχισαν επίσης πολύ γρήγορα να δημοσιεύουν κείμενα, προσφέροντας ένα πολύ ζωντανό συμπόσιο για τις σελίδες του περιοδικού *Dialectical Anthropology* το 1976. Ο ίδιος ο Cole ασχολήθηκε με θέματα οικονομικής ανάπτυξης και με την επίδρασή της στην οικιακή οργάνωση, ιδίως σε σχέση με τα μεικτά «εργατο-αγροτικά» νοικοκυριά. Ο Sam Beck και ο

6. Βλ. Ellis, 1975: 688-92. Αυτό το καλογραμμένο και όμορφα εικονογραφημένο άρθρο περιέχει και εκτενείς αναφορές στο Δράκουλα και στον Bram Stoker, εξυμνεί δε τις αρετές της κολεκτιβοποίησης της γεωργίας. Δεν αναφέρεται σχεδόν καθόλου στον ρουμάνικο εθνικισμό και στις εθνοτικές σχέσεις.

7. Αυτό ισχύει ιδίως για το έργο του John Cole: βλ., για παράδειγμα, Cole, 1985.

Stephen Randall επικεντρώθηκαν επίσης σε οικονομικά ζητήματα και το ίδιο ισχύει για τον David Kideckel, ο οποίος μελέτησε την εμφάνιση συνεταιριστικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε ένα χωριό στην περιοχή του Ολτ. Το βιβλίο του που δημοσιεύτηκε πρόσφατα (1993) εντάσσει το υλικό αυτό σε ένα ευρύτερο χωροχρονικό πλαίσιο. Τονίζει ότι οι χωρικοί δεν ήταν ποτέ παθητικοί δέκτες επιβεβλημένων εκ των άνω κοινωνικών αλλαγών, αλλά πρέπει πάντα να θεωρούνται ως ενεργά δρώντα υποκείμενα, που διαπραγματεύονταν τις ταυτότητές τους ακόμα κι όταν βρίσκονταν αντιμέτωπα με τις αυξανόμενες πιέσεις και τις παράλογες πολιτικές του καθεστώτος του Τσαουσέσκου. Η Marilyn Mc Arthur μελέτησε τη σαξονική γερμανική μειονότητα της Τρανσυλβανίας και ήταν η μόνη από την ομάδα του Cole που εστίασε εκείνη την εποχή την προσοχή της στις εθνοτικές σχέσεις. Τέλος, ο Steven Sampson (1984a και 1984b) επίσης προχώρησε πολύ πιο πέρα από τους περιορισμούς της συμβατικής ανθρωπολογικής μελέτης μιας κοινότητας. Υιοθετώντας μια προσέγγιση που αποκάλεσε της «κάθετης κατατομής» για το ζήτημα των πολιτικών εγκατάστασης αστικών οικισμών, έδειξε πως οι στόχοι των χωροτακτικών τροποποιούνταν αναπόφευκτα σε χαμηλότερα επίπεδα. Έδειξε πως τοπικοί ηγέτες ήταν αναγκασμένοι να ανταποκριθούν στις ανάγκες και στα ηθικά αιτήματα αυτών που βρίσκονταν κάτω απ' αυτούς στην ιεραρχία: τα στελέχη αυτά δεν εκπλήρωναν απλώς το ρόλο της μεταβίβασης οδηγιών από τα πάνω που τους αποδίδουν οι στοχαστές που υποστηρίζουν τη θεωρία του ολοκληρωτισμού. Ο Sampson εισάγει μια διάκριση ανάμεσα σε μια «γραφειοκρατικοποιημένη κοινωνία» και μια «κοινωνία με γραφειοκρατία». Ανεξάρτητα από τις φαντασιακές κατασκευές των μη ανθρωπολόγων επιστημόνων, η Ρουμανία ανήκε σ' αυτή την τελευταία κατηγορία. Ο Sampson τόνιζε επίσης τη σημασία των «άτυπων οργανώσεων» για την κινητοποίηση έξω από τα προκαθορισμένα γραφειοκρατικά κανάλια επικοινωνίας (πρβλ. Sampson, 1984b).

Αντίθετα με τον Cole και τους φοιτητές του, το έργο της Gail Kligman επικεντρώθηκε σταθερά στο τελετουργικό επίπεδο και πώς αυτό μπορεί να εξακολουθήσει να διαρθρώνει τις κοινωνικές σχέσεις ακόμα και σε εποχές ταχείας κοινωνικής αλλαγής (1981, 1988). Αυτή η έμφαση στην καθολική σημασία των τελετουργιών για το πώς οι ανθρώπινες κοινότητες δομούν τις ζωές τους και για τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τα καθημερινά προβλήματα σημαίνει ότι την ενδιαφέρει λιγότερο η άμεση ενασχόληση με τα ειδικά προβλήματα που θέτει ο κομμουνισμός. Όταν ασχολείται με αυτό, καθιστά σαφές ότι κατά την άποψή της το κομ-

μουνιστικό κράτος διαφέρει από τους προκατόχους του «στο βαθμό εξουσίας και ελέγχου που ασκεί και στο βαθμό διείσδυσής του στην καθημερινή ζωή» (1988: 275). Το πρώτο της βιβλίο τόνισε τον τρόπο κατά τον οποίο το κράτος αυτό τυποποίησε τις τελετουργίες και προσπάθησε να τις συνδέσει πιο στενά με το ρουμανικό έθνος, ως μέρος μιας γενικότερης στρατηγικής για τον έλεγχο των λαϊκών εθίμων και της παράδοσης για τους δικούς του νομιμοποιητικούς σκοπούς. Η δεύτερη μεγάλη της έρευνα εστιάζει στην Τρανσυλβανία και δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις τοπικές και περιφερειακές ταυτότητες. Εδώ δείχνει πως τα νοήματα που δημιουργούν οι χωρικοί και μεταφέρουν συμβολικά μέσα από τελετουργικές πρακτικές βρίσκουν πάντα τρόπους να ξεπερνούν τα όρια που επιβάλλονται από το κομμουνιστικό κράτος. Θα ήταν ίσως υπερβολικό να ισχυριστεί κανείς ότι οι αγρότες «αντιστέκονταν» στην κρατική εξουσία, και η Kligman αποφεύγει πολύ προσεκτικά την υπερβολή του στοιχείου «αντιπολίτευσης» (1988: 276). Ωστόσο, με λεπτούς και άτυπους τρόπους, που δείχνουν τη δημιουργικότητά τους μέσα από ένα φαινομενικά πολύ συντηρητικό ιδίωμα, οι τελετουργίες και οι ενδυματολογικοί κώδικες αυτών των χωρικών θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «κρυφό σενάριο» (hidden transcript) (Scott, 1990). Με άλλα λόγια, οι κοινοί άνθρωποι μπορούν να δώσουν στις τελετουργικές πρακτικές νοήματα που υπονομεύουν τις προσπάθειες του κράτους να τις εκμεταλλευτεί για την ενίσχυση της σοσιαλιστικής και εθνικιστικής ιδεολογίας και αυτοί οι απλοί άνθρωποι δεν μπορούν να θεωρηθούν ως παθητικοί συνεργοί σε ένα οποιοδήποτε μονολιθικό ολοκληρωτικό σχήμα.

Η Ουγγαρία είναι μια άλλη χώρα της Ανατολικής Ευρώπης που μελετήθηκε εκτενώς από αμερικανούς ανθρωπολόγους. Οι έντονες διαφορές που παρουσιάζει σε σχέση με τις περισσότερες γειτονικές της χώρες οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην επιτυχή και σχετικά ευέλικτη επιβολή της κολεκτιβοποίησης, ιδίως στο πλαίσιο της γενικής ώθησης που δόθηκε στο «σοσιαλισμό της αγοράς» ύστερα από τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις του 1968 (Hann, 1990). Πολλές από τις ανθρωπολογικές έρευνες πήραν τη μορφή της μελέτης μιας κοινότητας και θα μπορούσαμε να αμφισβητήσουμε την «αντιπροσωπευτικότητα» μερικών από τα χωριά που επιλέχθηκαν για επιτόπια έρευνα (Hann, 1980, Vasary, 1987). Ίσως η πιο αξιόλογη μελέτη που δημοσιεύτηκε μέχρι σήμερα είναι εκείνη του Peter Bell (1984), ακριβώς επειδή το χωριό που μελέτησε πέρασε από μια τυπική διαδικασία κολεκτιβοποίησης και δεν ευνοήθηκε από εξαιρετικές τοπικές συνθήκες όσον αφορά στην κατάσταση της γεωργίας. Και ο

συγγραφέας αυτός επέλεξε ως ένα από τα κεντρικά του θέματα τη μελέτη της τοπικής πολιτικής αλλαγής και έδειξε πόσο δύσκολο αποδείχτηκε να βρεθούν νέοι ηγέτες για το σοσιαλιστικό συμβούλιο του χωριού και των γεωργικών συνεταιρισμών που θα είχαν το απαραίτητο κύρος στον τοπικό πληθυσμό. Με το πέρασμα του χρόνου διαμορφώθηκαν νέες δομές της τοπικής ηγεσίας με βάση τα επαγγελματικά προσόντα, αλλά και εδώ βρισκόμαστε πολύ μακριά από το είδος των ιεραρχιών που θεωρούνται δεδομένες στις θεωρίες περί ολοκληρωτισμού. Ακόμα και εκείνοι οι ανθρωπολόγοι που τονίζουν περισσότερο την εξουσία που ασκήθηκε από το κομμουνιστικό κόμμα στην Ουγγαρία έδειξαν επίσης τους πολλαπλούς τρόπους κατά τους οποίους οι χωρικοί στάθηκαν ικανοί να προσαρμοστούν σ' αυτή την εξουσία, διατηρώντας βασικά στοιχεία των παραδοσιακών αγροτικών πρακτικών τους και των παραδοσιακών αξιών τους (Sozan, 1983, Lampland, 1991).

Παρόμοια σημεία, έστω και με διαφορετικό τρόπο, προκύπτουν και από άλλα γραπτά αμερικανών ανθρωπολόγων για την Ανατολική Ευρώπη. Η δουλειά της Carol Nagengast (1991) για ένα χωριό της Γαλιτίας (Πολωνία) δείχνει πως οι κάτοικοι μη κολεκτιβοποιημένων χωριών που υπέστησαν διακρίσεις εκ μέρους του πολωνικού κομμουνιστικού κράτους μπόρεσαν να διατηρήσουν την προγενέστερη «επινοημένη παράδοση» του λαϊκισμού και του εθνικισμού. Κατόρθωσαν να αντισταθούν στο κράτος, αλλά και να προσαρμοστούν και να εντοπίσουν νέες ευκαιρίες. Αυτές οδήγησαν σε ουσιαστική βελτίωση των υλικών όρων διαβίωσης για μερικούς, αν και η επιβίωση του αγροτικού καπιταλισμού είχε επίσης πολύ αρνητικές συνέπειες για τη γενική οικονομική ανάπτυξη στην κομμουνιστική Πολωνία (πρβλ. Pine και Bogdanowicz, 1982, Hann, 1985). Οι πρωτοποριακές έρευνες της Janine Wedel στην Πολωνία οδήγησαν στην έκδοση δύο βιβλίων, τα οποία εξετάζουν ευρύτερα τις κοινωνικές ηθικές αξίες. Εγκατέλειψε δε εντελώς την παραδοσιακή ανθρωπολογική πρακτική της μακροχρόνιας επιτόπιας έρευνας σε ένα μόνο τόπο (1986, 1992). Και οι δύο τόμοι εξετάζουν τις άτυπες οικονομικές πρακτικές, ιδίως τη σημασία των δικτύων και των «κοινωνικών κύκλων» (*środowiska*) για την απόκτηση πρόσβασης σε αγαθά και πληροφορίες. Η Wedel δείχνει την κυριαρχία πρακτικών που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν από ορισμένους ως διαφθορά και μικροζαβολιές στην καθημερινή ζωή. Εξηγεί δε πώς και γιατί εμφανίζονται αυτές οι πρακτικές ενόψει των οικονομικών ελλειμμάτων και της ύπαρξης μη δημοφιλών πολιτικών θεσμών. Στο πιο πρόσφατο βιβλίο της βασίζεται στις απόψεις ευ-

ρέος φάσματος πολωνών διανοουμένων για να διερευνήσει διεξοδικότερα τις ιστορικές και ηθικές καταβολές αυτών των τρόπων συμπεριφοράς. Διατυπώνει την πολύ εύστοχη πρόταση ότι αυτά τα σχήματα συμπεριφοράς ενδέχεται να αποδειχθούν το ίδιο ανταγωνιστικά προς τους νέους στόχους εγκαθίδρυσης της δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς όσο ήταν ανταγωνιστικά προς το προηγούμενο κομμουνιστικό καθεστώς. Αποδεικνύεται ότι το κομμουνιστικό κράτος που μπόρεσε να διαλύσει το ελεύθερο συνδικάτο Αλληλεγγύη το 1981 με τη διακήρυξη μιας εσωτερικής «εμπόλεμης κατάστασης» δεν είχε σχεδόν καμιά αποτελεσματικότητα στη διάδοση όχι μόνο των οικονομικών και πολιτικών προτύπων του κομμουνισμού, αλλά ούτε και των πολιτισμικών και ηθικών προτύπων που επιδίωξε το σύστημα.

Θα μπορούσαμε να πλουτίσουμε αυτό τον κατάλογο, αλλά νομίζω ότι τα κεντρικά σημεία που θα προέκυπταν θα ήταν παρόμοια. Με λίγες εξαιρέσεις, προπαντός το έργο της Wedel, οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ανατολική Ευρώπη επικεντρώθηκαν σε αγροτικές κοινωνίες και η μεγαλύτερη αξία τους είναι ότι τεκμηρίωσαν μερικούς από τους συγκεκριμένους τρόπους με τους οποίους οι απλοί άνθρωποι αντιμετώπιζαν την κομμουνιστική εξουσία. Παρόλο που η στάση των αμερικανών ερευνητών έναντι των συστημάτων που μελετούσαν παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, όλοι συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην υπονόμηση των στερεοτυπικών προσλήψεων περί παθητικών, φοβισμένων και αδρανών πληθυσμών στο έρμαιο των κομμουνιστών φορέων της εξουσίας. Παρουσιάζοντας τους ανθρώπους που μελέτησαν ως ενεργά «διαπραγματευόμενα» υποκείμενα, βρίσκονται στο ίδιο μήκος κύματος με ανθρωπολόγους που δουλεύουν σε άλλου είδους κοινωνίες. Ωστόσο, κανένας από τους ανθρωπολόγους που συζητήσαμε μέχρι εδώ δεν προσπάθησε να επεξεργαστεί ένα γενικό μοντέλο αυτής της μορφής κοινωνίας. Για να δούμε αυτό, πρέπει να στραφούμε στο πιο πρόσφατο έργο της Katherine Verdery.

Παρόλο που η Verdery ήταν μία από τους πρώτους ανθρωπολόγους που έκαναν επιτόπια έρευνα στις αγροτικές περιοχές της Ρουμανίας στη δεκαετία του 1970, το δημοσιευμένο έργο της μοιάζει με εκείνο της Wedel από την άποψη ότι αξιοποιεί μόνο σε περιορισμένο βαθμό την προσέγγιση της «μελέτης κοινότητας». Στο πρώτο της άρθρο (1979) εξέταζε τις εθνοτικές σχέσεις από την άποψη της πολιτικής οικονομίας και η πρώτη της μονογραφία (1983) επεξεργάστηκε περαιτέρω αυτή την αφήγηση σε μια επιβλητική επισκόπηση της ιστορίας της Τρανσυλβανίας, η οποία θεμελιώνεται σε περιορισμένο μόνο βαθμό σε λεπτομέρειες που αφορούν

στο χωριό που μελέτησε. Το δεύτερο βιβλίο της (1991a) είναι μια πραγματεία για τις πολιτικές και οικονομικές πτυχές της παραγωγής πολιτισμού εκ μέρους διανοουμένων της ελίτ, με ειδική αναφορά στους τομείς της ιστοριογραφίας, της λογοτεχνικής κριτικής και της φιλοσοφίας. Στη διάρκεια αυτής της πρόσφατης εργασίας ανέπτυξε ένα ειδικό θεωρητικό πλαίσιο για την ανθρωπολογική μελέτη του σοσιαλισμού, ένα πλαίσιο που κάνει μικρή άμεση αναφορά σε άλλα ανθρωπολογικά δεδομένα. Η Verdery τονίζει τις συγκεντρωτικές και ανακατανομικές εξουσίες που διεκδικεί το κράτος, αλλά και την ανικανότητά του να υλοποιήσει τα ιδανικά του κεντρικού σχεδιασμού. Επομένως υπάρχουν περιθώρια για διαπραγμάτευση στο εσωτερικό του συστήματος και ιδιαίτερα για ανταγωνισμούς μέσα στη γραφειοκρατία, οι οποίοι έχουν σημαντικές επιπτώσεις στους τομείς της κουλτούρας και της ιδεολογίας. Απορρίπτεται ρητά το ολοκληρωτικό σχήμα και το κράτος θεωρείται περισσότερο σαν αδύνατος παρά σαν πανίσχυρος θεσμός. Η επιδίωξη μιας «κατανομικής εξουσίας» εκ μέρους των γραφειοκρατών αποτελεί την «κινητήρια δύναμη» αυτού του συστήματος, όπου η μέριμνα των υποκειμένων να μεγιστοποιήσουν τους πόρους που ελέγχουν έχει αρνητικές επιπτώσεις για την ορθολογική λειτουργία ολόκληρου του συστήματος, ιδίως από την άποψη της κατανάλωσης.

Οι πηγές του μοντέλου της Verdery είναι ποικίλης φύσεως. Ο κεντρικός κορμός του επιχειρήματος πηγάζει ίσως στον ίδιο βαθμό από γενικές θεωρητικές τάσεις στις δυτικές κοινωνικές επιστήμες, όπως από τις ειδικές συνθήκες του σοσιαλισμού στη Ρουμανία του Τσαουσέσκου. Αναφέρομαι εδώ στο γεγονός ότι απορρίπτει τις θετικιστικές προσεγγίσεις και τονίζει την παραγωγή ιδεών, τη μελέτη πολιτισμών ως νοητικών συστημάτων, της κειμενικότητας και της διακειμενικότητας.⁸ Η Verdery ισχυρίζεται ότι ο σοσιαλισμός χαρακτηρίζεται από ένα «γραφειοκρατικό

8. Η Verdery βρίσκει θεωρητική έμπνευση τόσο στον Μπουρντιέ όσο και στον Φουκώ, αλλά ταυτόχρονα διαχωρίζει τη δική της ανάλυση του σοσιαλισμού από τη θεωρία της σύγχρονης εξουσίας, όπως διατυπώθηκε από τον Φουκώ. Ασφαλώς η δική της έμφαση στον ανταγωνισμό και στη διαμάχη μεταξύ των διανοητικών παραγωγών λόγου (discourse) είναι προτιμότερη από τις πιο άκαμπτες (ή ίσως και «ολοκληρωτικές») προϋποθέσεις του Φουκώ. Αλλά αντί να συνδέσουμε τη σοσιαλιστική εξουσία με ένα «προ-νεωτερικό» πνεύμα (1991β: 436, σημ. 19) στη βάση μιας μελέτης των διανοουμένων, φαίνεται σκοπιμότερο να διερευνηθούν οι διασυνδέσεις μεταξύ λόγων και πρακτικών σε άλλους τομείς της κοινωνίας. Φυσικά, θα πρέπει πάντα να λάβουμε υπόψη ότι όταν η Verdery εργαζόταν στη Ρουμανία στη δεκαετία του 1980, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να αποκτήσει κανείς άδεια για τη διεξαγωγή επιτόπιας έρευνας, και ίσως μια εθνογραφία των δια-

τρόπο κυριαρχίας» και ότι μέσα σ' αυτό τον τρόπο κυριαρχίας έχει μια ειδική συνάφεια περισσότερο με «συμβολικούς-ιδεολογικούς τρόπους ελέγχου» παρά με άλλες στρατηγικές τις οποίες ονομάζει «επιβραβευτικές» ή «καταναγκαστικές».⁹ Αυτό το επιχείρημα είναι σημαντικό κριτήριο που δικαιολογεί την επιλογή της να εστιάζει στους διανοούμενους, τους κύριους παραγωγούς συμβόλων και ιδεολογιών. Η Verdery διαπραγματεύεται επίσης την πολιτικοποίηση της γλώσσας και προτείνει ότι «σε αυτές τις κοινωνίες, η γλώσσα και ο λόγος είναι μερικά από τα πιο ουσιαστικά μέσα παραγωγής» (1991β: 430, υπογράμμιση στο πρωτότυπο). Δίνει μεγάλη έμφαση στην «πολιτισμική παραγωγή», στις «ιδεολογικές επιπτώσεις» και στον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της συνείδησης μέσα από το λόγο, ενώ δίνει λίγη προσοχή σε πρακτικές που βρίσκονται έξω από τον τομέα δράσης των διανοουμένων.

Αυτή η σιωπηρή αποδοχή, ότι ενώ οι δυτικές κοινωνίες μπορούν να μελετηθούν κυρίως στο επίπεδο των «πρακτικών», οι κοινωνίες της σοσιαλιστικής Ανατολικής Ευρώπης πρέπει να προσεγγίζονται στο επίπεδο του «λόγου», επανεισάγει ακριβώς τη διχοτομική σκέψη για «εμείς και οι άλλοι» που υπονομεύτηκε με τη βοήθεια άλλων ανθρωπολογικών έργων.¹⁰ Ελλείψει πειστικών αποδείξεων ότι ο λόγος είναι κατά κάποιον τρόπο πιο αποδοτικός στις κοινωνίες της Ανατολικής Ευρώπης, νομίζω ότι

νοουμένων να ήταν η μόνη εφικτή λύση. (Αναμφισβήτητα, κάτι τέτοιο φάνηκε επιθυμητό και για ηθικούς λόγους: εκείνο τον καιρό η δημοσίευση υλικού για την οποιαδήποτε πτυχή του ρουμανικού σοσιαλισμού θα μπορούσε να είχε θέσει σε κίνδυνο την ασφάλεια των πληροφορητών. Όταν δουλεύει κανείς με διανοούμενους, συνεργάζεται με ανθρώπους που, ως παραγωγοί κουλτούρας, ίσως γνωρίζουν καλύτερα τους σχετικούς κινδύνους. Εάν όμως γενικευτεί αυτή η πρακτική κάθε φορά που ανθρωπολόγοι εργάζονται σε πολιτικά ευαίσθητα συμφραζόμενα, όλο και περισσότερες από τις αναλύσεις τους θα τείνουν να αποκλείσουν τους «απλούς ανθρώπους» και οι αναγνώστες θα δυσκολεύονται να αναγνωρίσουν τους περιορισμούς και τις παραμορφώσεις που συνεπάγεται μια αποκλειστική εστίαση σε ομάδες διανοουμένων.)

9. Οι τρεις «τρόποι ελέγχου» που προτείνει η Verdery –ο επιβραβευτικός, ο καταναγκαστικός και ο συμβολικός-ιδεολογικός (αντλώντας από τους Skinner και Winckler, 1969)– παρουσιάζουν μια ουσιαστική ομοιότητα με την αντίληψη του βρετανού κοινωνιολόγου W.G. Runciman (1989) για τις τρεις οικουμενικές διαστάσεις της κοινωνικής δομής –την οικονομική, την ιδεολογική και την καταναγκαστική. Βλ. υποσημείωση 2 παραπάνω.

10. Κατά μια έννοια και το έργο της Wedel, που συζητήθηκε παραπάνω, τείνει να ενισχύει μια τέτοια προσέγγιση της «μεγάλης τομής»: μια καλύτερη κατανόηση της «άτυπης» διάστασης της κοινωνικής ζωής στον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο και στις ίδιες τις δυτικές δημοκρατίες θα έδειχνε σημαντικές ομοιότητες με την πρόσφατη εμπειρία στην Πολωνία. Ορισμένα τμήματα του βιβλίου της Wedel (1986) θυμίζουν πολλά από τα δημοσιο-

θα ήταν πιο ασφαλές να υποθέσουμε ότι οι σχέσεις μεταξύ λόγου και πρακτικής πρέπει να προσεγγίζονται με παρόμοιο τρόπο για όλες τις κοινωνίες. Αυτό δεν σημαίνει ότι αρνούμαι ή υποτιμώ τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του λόγου και της ιδεολογίας επί σοσιαλισμού. Συμφωνώ πλήρως με την άποψη που διατύπωσαν πρόσφατα οι Geoffrey και Nigel Swain ότι «οι κομμουνιστές της Ανατολικής Ευρώπης πήραν την ιδεολογία τους στα σοβαρά και οι μελετητές του συστήματος που δημιούργησαν πρέπει να κάνουν το ίδιο» (1993: 126). Θεωρώ όμως ότι το πιο σημαντικό καθήκον των ανθρωπολόγων είναι να δείξουν με ποιο τρόπο αυτός ο λόγος επηρέασε την κοινωνική πρακτική. Και παρόλο που η κομμουνιστική ιδεολογία παρουσιάζει αναμφισβήτητα πολλά κοινά στοιχεία, υπάρχουν επίσης αρκετά εντυπωσιακές διαφορές στην εφαρμογή της στις διάφορες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Για παράδειγμα, προέκυψε από επιτόπιες έρευνες ότι μια αρχικά κοινή αντιπάθεια προς τους αγρότες μικρο-ιδιοκτήτες οδήγησε σε πολύ διαφορετικά αποτελέσματα στην Ουγγαρία και στην Πολωνία. Στην πρώτη περίπτωση, ύστερα από την κολεκτιβοποίηση η παλιά ιδεολογία έβαλε πολύ νερό στο κρασί της και οι αγρότες βελτίωσαν την τύχη τους, ενώ στη δεύτερη τα αντι-αγροτικά δόγματα των διαδοχικών καθεστώτων άφησαν στους περισσότερους πολωνούς αγρότες πολύ λίγα περιθώρια οικονομικών ελιγμών. Εάν αφήσουμε το πεδίο της ιδεολογίας, του λόγου, των συμβόλων κ.λπ. να γίνει ο κύριος ή ακόμα ο αποκλειστικός στόχος της ανθρωπολογικής έρευνας, με το επιχείρημα ότι η σοσιαλιστική πραγματικότητα συγκροτείται ακόμα πιο αποφασιστικά από αυτούς τους παράγοντες απ' ό,τι συμβαίνει σε άλλα κοινωνικά συστήματα, σπρώχνουμε την ανθρωπολογία πιο κοντά σε αυτό που αποκαλώ επιστήμες του «σιδηρούν παραπετάσματος» και την αποστερούμε απ' αυτό που θα έπρεπε να είναι η κύρια συνεισφορά της, δηλαδή η απομυθοποίηση όλων των εύκολων στερεοτύπων.

Η ειρωνεία είναι ότι όλη αυτή η φρενιτώδης δραστηριότητα στο συμβολικό επίπεδο απέτυχε παταγωδώς να παράγει τα επιδιωκόμενα απο-

γραφικά ρεπορτάζ για την Ανατολική Ευρώπη που είδαν το φως της δημοσιότητας επί κομμουνισμού, όσον αφορά στην έμφαση που δίνουν στην ηθική κατάπτωση και στην έλλειψη εμπιστοσύνης. Περιγραφές αυτού του είδους οδηγούν ορισμένους φιλόσοφους (π.χ., Gray, 1993) να εκφράζουν τη λύπη τους για την απουσία μιας «κοινωνίας των πολιτών» σε σύγκριση με τις δυτικές δημοκρατίες. Από την άλλη πλευρά, η Wedel επίσης τονίζει τους πολύ θετικούς δεσμούς που διαμορφώνονται σε αυτό που αποκαλεί την «ιδιωτική Πολωνία», ισχυρότερους δεσμούς αμοιβαιότητας και ευρύτερα κοινωνικά δίκτυα από αυτά που παρουσιάζονται συνήθως στα πιο εύπορα και πιο εξετασμένα οικονομικά συστήματα της Δύσης.

τελέσματα. Η Verdery βρέθηκε σε θέση να συμπεράνει από την εμπειρία της στο πεδίο ότι «ο μαρξισμός-λενινισμός παρέμεινε για τους περισσότερους ανθρώπους μια ξένη ιδεολογία που δεν ενσωματώθηκε στη συνείδηση και στην πρακτική παρά μόνο με εντελώς επιφανειακό τρόπο και οι αμφισβητήσεις του επίσημου συμβολισμού ήταν ένα πολύ συχνό φαινόμενο» (1991b: 427). Με λίγα λόγια, αυτό το αδύναμο κράτος στηρίζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό στην επίσημη ρητορική – η οποία παρ' όλα αυτά είναι εντελώς αναποτελεσματική. Στην εξέταση της διανοητικής παραγωγής η Katherine Verdery δεν έχει μαγευτεί σε μεγάλο βαθμό από τις ιδεαλιστικές τάσεις στον κλάδο ώστε να αγνοήσει τις σημαντικές πρακτικές συνθήκες μέσα στις οποίες η παραγωγή αυτή πήρε σάρκα και οστά στη Ρουμανία της δεκαετίας του 1980. Το βιβλίο της παρέχει μια αξιολογική ανάλυση των οικονομικών και πολιτικών παραγόντων που διαμορφώνουν τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους παραγωγούς συμβόλων. Το επιχείρημά της είναι φιλόδοξο και το υποστηρίζει με κομψό τρόπο. Όσον αφορά στη διανοήση της Ρουμανίας κατά την ύστερη εποχή διακυβέρνησης του Τσαουσέσκου, τα επιχειρήματά της είναι πολύ πειστικά. Αλλά έχει άραγε αυτή η εμπειρική πτυχή της ανάλυσής της μια γενικότερη ανθρωπολογική ισχύ; Κατά την άποψή μου, μια «εθνογραφία» διανοητικών πρακτικών είναι μια έγκυρη ερευνητική επιχείρηση, η οποία μπορεί να παράγει συναρπαστικά αποτελέσματα και σε μη σοσιαλιστικά συμφραζόμενα. Αλλά είναι κάτι το πολύ διαφορετικό να βρούμε σε αυτές τις δραστηριότητες, ή στην κριτική που ασκούν μερικοί απ' αυτούς τους διανοούμενους, μια γενική ανθρωπολογική εννοιολόγηση του κομμουνισμού. Θα πρέπει να ξαναφέρουμε στο προσκήνιο την παραδοσιακή ενασχόληση της ανθρωπολογίας με εκείνες τις μεγάλες πτυχές της κοινωνικής ζωής στις οποίες δεν μπορεί να φτάσει κανένα άλλο υποκείμενο, και όπου άλλοι άνθρωποι ζητούν επίμονα την προσοχή μας, ακόμα κι όταν δεν διατυπώνουν κανενός είδους μοντέλο.

Είναι εφικτό ένα γενικό μοντέλο κομμουνισμού;

Στο σημείο αυτό μπορούμε να διακρίνουμε τρία χωριστά προβλήματα. Το πιο σημαντικό είναι εάν οι ανθρωπολόγοι μπορούν να προσφέρουν μια γενική θεωρία του κομμουνισμού. Τα δευτερεύοντα ζητήματα είναι εάν ένα γενικό μοντέλο μπορεί να βασιστεί στα δεδομένα της Ρουμανίας, δεδομένου του πολύ ξεχωριστού χαρακτήρα του καθεστώτος του

Τσαουσέσκου. Και εάν μπορεί να βασιστεί στις θεωρητικές απόψεις ντόπιων διανοουμένων. Ας ξεκινήσω από τα δευτερεύοντα ερωτήματα. Νομίζω ότι εκ πρώτης όψεως υπάρχουν καλοί λόγοι για να μην επιδιώξουμε μια γενίκευση με βάση την περίπτωση της Ρουμανίας. Υπάρχουν πολλά στοιχεία που παρουσιάζουν ομοιότητες με άλλες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Ανάμεσα σ' αυτά συγκαταλέγονται μερικές πτυχές της στρατηγικής εκβιομηχάνισης, όπως η εμφάνιση ενός μεγάλου στρώματος εργατών-αγροτών, όπως μελετήθηκε από τον Cole (1976b), ο τρόπος εφαρμογής της κολεκτιβοποίησης – μια από τις κύριες θεματικές του έργου του Kideckel (1993), και οι πολιτικές του κράτους σχετικά με την παράδοση και τη λαογραφία, όπως διερευνήθηκε από την Kligman (1981, 1988). Από την άλλη μεριά υπάρχουν υπεράριθμες πτυχές που ξεχωρίζουν τη Ρουμανία του Τσαουσέσκου, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται και το τοπίο της διανόησης, όπως διερευνήθηκε από την ίδια τη Verdery. Εδώ υπάρχει μια ειδοποιός διαφορά με την Ουγγαρία και την Πολωνία. Μπορεί ακόμα να υποστηριχτεί ότι οι ίδιοι οι παράγοντες που οδήγησαν σε τέτοιο συνωστισμό ανθρωπολόγων ερευνητών στη Ρουμανία δείχνουν σαφώς ότι η χώρα ακολουθούσε ξεχωριστή πορεία και ότι γι' αυτό το λόγο μια γενίκευση θα ήταν διακινδυνευμένη.

Το επόμενο ζήτημα είναι εάν μια ανθρωπολογική γενίκευση πρέπει ή όχι να βασίζεται σε αναλύσεις τοπικών διανοουμένων. Η Verdery υποστηρίζει ότι είναι πιο ωφέλιμο να βασιστούμε στο έργο ιθαγενών, επί του πλείστον αντιπολιτευόμενων διανοουμένων, αντί στις θεωρίες δυτικών πολιτικών επιστημόνων ή ιστορικών (παρόλο που αναγνωρίζει επίσης την αξία μερικών από τα έργα σ' αυτή την τελευταία κατηγορία). Έχει επίγνωση ότι οι θεωρίες των αντιπολιτευόμενων «κατά ένα πολύ σημαντικό τρόπο... είναι μέρος της ίδιας της μετάβασης και δεν υφίσταντο πριν ή έξω απ' αυτήν» (1991b: 420), αλλά αισθάνεται σαφώς ότι αυτοί οι εσωτερικοί παρατηρητές είναι προτιμότεροι από δυτικούς ακαδημαϊκούς σχολιαστές. Προκαλεί αμέσως εντύπωση ότι οι περισσότεροι από τους τοπικούς διανοουμένους που αναφέρει (σε αντίθεση με αυτούς που αποτέλεσαν τα εθνογραφικά της υποκείμενα) είναι Ούγγροι. Η Verdery αναγνωρίζει ότι το μοντέλο της μπορεί να αντικατοπτρίζει καλύτερα τις πραγματικότητες της Ρουμανίας από εκείνες της Ουγγαρίας, αλλά ισχυρίζεται σε μια παρένθεση ότι «το γεγονός ότι οι σημαντικότερες συνεισφορές σε αυτές τις κριτικές θεωρίες προέρχονταν από τους Ούγγρους δείχνει παρ' όλ' αυτά τη συνεχιζόμενη σημασία του εκεί» (1991b: 420).

Κατά την άποψή μου η Verdery είναι σε γενικές γραμμές υπερβολικά

επιεικής όταν δέχεται σιωπηρά ότι όλοι αυτοί οι κριτικοί θεωρητικοί είναι ικανοί να αναλύσουν τις δικές τους κοινωνίες με καλή γνώση των πραγμάτων, ψύχραιμα και με εγκυρότητα. Οι συγκεκριμένοι διανοούμενοι που έγραψαν τα κείμενα που χρησιμοποιεί η Verdery κατέχουν σημαντικές θέσεις στην Ουγγαρία και, όπως οι διανοούμενοι που μελέτησε στη Ρουμανία, έχουν και τα δικά τους συμφέροντα. Αυτή ήταν και η βασική διαπίστωση των Konrad και Szélényi στην πρωτότυπη ανάλυσή τους για τους «διανοούμενους εν πορεία προς την ταξική εξουσία» (1979). Αυτό το ξεχνάμε συχνά, ιδίως όταν το ενδιαφέρον μετατοπίζεται προς τους οικονομολόγους Konrai και Bauer, οι αναλύσεις των οποίων για τα σοσιαλιστικά οικονομικά συστήματα διαβάζονται ως θετική επιστήμη. Ή ας πάρουμε, για παράδειγμα, τα μέλη της λεγόμενης Σχολής της Βουδαπέστης, τα κύρια έργα των οποίων είναι εύκολα προσιτά στα αγγλικά και επομένως αναφέρονται συχνά στα έργα αμερικανών ανθρωπολόγων για την Ανατολική Ευρώπη. Στο κείμενο που ίσως είναι το σημαντικότερο αυτής της σχολής, ο Ferenc Fehér και οι συνάδελφοί του (1983) ασκούν έντονη κριτική στις κοινωνικές επιπτώσεις του κομμουνισμού. Ωστόσο, παρόλο που συνειδητοποιούν ότι, για παράδειγμα, μερικές ιδέες των ανθρώπων των πόλεων για την ύπαρξη πλούσιων αγροτών μπορεί να είναι λαθεμένες, δείχνουν πολύ λίγη κατανόηση για τις συνθήκες στις αγροτικές περιοχές στην ίδια τη χώρα τους. Μερικά από τα σχόλιά τους, λόγω χάρη, για την υποτιθέμενη επιβίωση προ-σύγχρονων «αριστοκρατικών» μορφών εξουσίας «στις επαρχίες» θα ερμηνεύονταν ως βλακώδης προσβολή από τους χωρικούς που γνωρίζω στην Ουγγαρία.¹¹

Εάν απορρίψουμε το γενικό μοντέλο με βάση τη Ρουμανία και τους ντόπιους διανοούμενους-θεωρητικούς, υπάρχει άραγε δυνατότητα να επεξεργαστούμε ένα γενικό ανθρωπολογικό μοντέλο του κομμουνισμού; Ζυγίζοντας τα πράγματα, η απάντησή μου είναι αρνητική. Κατά την άπο-

11. Το απόσπασμα από το έργο των Fehér κ.ά. (1983:39) που έχω κατά νου αναφέρεται από την Kligman (1988: 320, υποσημείωση 15) για να δείξει τις τεράστιες δυσκολίες στην εφαρμογή της κοινωνικής αλλαγής. Το βασικό επιχείρημά μου είναι ότι οι διανοούμενοι που γράφουν τέτοια κείμενα θα έπρεπε να δείξουν περισσότερη προσοχή στις πραγματικές αλλαγές που συμβαίνουν στις κοινωνίες τους, και εάν δεν τους ενδιαφέρει κάτι τέτοιο, είναι καθήκον των ανθρωπολόγων να συγκεντρώσουν τα σχετικά τεκμήρια. Αξίζει τον κόπο να σημειωθεί ότι ο Iván Szélényi, στα πιο πρόσφατα γραπτά του (π.χ., 1988), είναι ένας θεωρητικός που πραγματικά μελέτησε κάπως προσεκτικά την κοινωνική αλλαγή στις αγροτικές περιοχές της Ουγγαρίας και αναπροσάρμοσε τις προηγούμενες θεωρίες του αντίστοιχα.

πή μου, ένα μοντέλο απαιτεί μια θεωρία και μια εξήγηση και δεν βλέπω πώς η ίδια θεωρία θα μπορούσε να εξηγήσει τόσο μεγάλες αποκλίσεις όπως αυτές που έχουν καταγραφεί μεταξύ της Ουγγαρίας και της Ρουμανίας στις δεκαετίες του 1970 και 1980. Αντί γι' αυτό θα υποστήριζα μια γενική *έμφαση* στις καθημερινές ζωές και ανάγκες της μάζας των πολιτών ως το διακριτικό γνώρισμα μιας ανθρωπολογικής προσέγγισης. Σκοπός μου δεν είναι να υποστηρίξω ένα λαϊκιστικό επιχείρημα του τύπου «οι μάζες έχουν πάντα δίκιο». Κανένας δεν έχει το μονοπώλιο της αρετής και οι αγρότες και οι εργαζόμενοι των πόλεων έχουν ίσως ακόμα λιγότερες πιθανότητες να κατανοούν σωστά τη λειτουργία των κοινωνικών τους συστημάτων από τους προαναφερόμενους διανοούμενους. Αλλά ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνονται τα πράγματα είναι αυτό που πρέπει να μας ενδιαφέρει. Το επιχείρημά μου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως λαϊκιστικό στο βαθμό που ζητάει δεδομένα που αφορούν στις μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε ανθρωπολογικές αναλύσεις, όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο αξιολογούν αφενός τον κομμουνισμό και αφετέρου την παρούσα μετάβαση.

Δεδομένου ότι οι μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες στις περισσότερες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης ήταν αγροτικές όταν αυτές έγιναν κομμουνιστικές, θεωρώ εντελώς δικαιολογημένη την προσοχή που δίνουν οι ανθρωπολόγοι σε αυτούς τους πληθυσμούς. Αυτό μπορεί να ισχύει σε μεγαλύτερο βαθμό για χώρες με αγροτικές κυρίως οικονομίες, όπως η Αλβανία και η Ρουμανία, απ' ό,τι σε χώρες που είχαν γνωρίσει σημαντική εκβιομηχάνιση ήδη προπολεμικά, όπως η Τσεχική Δημοκρατία και η πρώην Ανατολική Γερμανία. Αλλά σε αυτές τις χώρες ούτως ή άλλως δεν έχουν γίνει πολλές έρευνες από δυτικούς. Ανεξάρτητα από τον συγκεκριμένο τρόπο υλοποίησης (ή αποφυγής, στις περιπτώσεις της Πολωνίας και της Γιουγκοσλαβίας) της κολεκτιβοποίησης, ο κομμουνισμός οδήγησε σε αρκετά παρόμοια αποτελέσματα σε όλες τις αγροτικές οικονομίες της περιοχής. Οι λεπτομέρειες ποικίλλουν φυσικά όχι μόνο ανάλογα με τις διαφορές στην εθνική πολιτική οικονομία, αλλά και ανάλογα με παράγοντες περισσότερο τοπικής εμβέλειας: για παράδειγμα, ένα φτωχό φυσικό περιβάλλον στη Νοτιοανατολική Πολωνία (Hann, 1985) παρουσιάζει μια πολύ διαφορετική εικόνα από ένα πλούσιο περιβάλλον στην περιοχή της λίμνης Μπάλατον στην Ουγγαρία (Vasary, 1987). Αλλά σε γενικές γραμμές, με κύριες εξαιρέσεις τη Ρουμανία και την Πολωνία στη δεκαετία του 1980, ο κομμουνισμός έφερε τεράστια βελτίωση στο βιοτικό επίπεδο των αγροτικών πληθυσμών. Οι καθυστερημένες αγροτικές

οικονομίες μπορεί να έχουν μείνει σχετικά πίσω σε σύγκριση με τους δυτικούς τους γείτονες και κάθε ερευνητής που έκανε επιτόπια έρευνα σε χωριό έχει γνωρίσει από κοντά τις άνισες ενδοκοινοτικές επιπτώσεις του αγροτικού εκσυγχρονισμού. Αλλά σε σύγκριση με τις πόλεις των κομμουνιστικών κρατών δεν χωράει αμφιβολία ότι επί σοσιαλισμού η κατάσταση στην ύπαιθρο βελτιώθηκε αισθητά τόσο σε σχετικούς όσο και σε απόλυτους αριθμούς. Οι περισσότεροι ταξιδιώτες που επισκέφθηκαν την περιοχή απόκτησαν μια επιφανειακή εικόνα αυτού του φαινομένου.¹² Σε έναν αναγνώστη που ξαναδιαβάζει την περιγραφή της Doreen Warriner (1939) για την ύπαιθρο της Ανατολικής Ευρώπης πριν από τον κομμουνισμό ο μετασχηματισμός είναι πράγματι εντυπωσιακός. Με λίγα λόγια, παρά τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις της κολεκτιβοποίησης και της σοσιαλιστικής έμφασης στη βιομηχανική ανάπτυξη, η ύπαιθρος επωφελήθηκε εξαιρετικά στο επίπεδο σημαντικών υλικών συνθηκών από δύο γενιές κομμουνιστικής εξουσίας στην Ανατολική Ευρώπη (εκτός της ΕΣΣΔ).

Ελλείψει μιας ανθρωπολογικής επισκόπησης που να τονίζει αυτό το μετασχηματισμό, με τη σειρά μου δεν έχω άλλη λύση παρά να στραφώ σε έναν ντόπιο διανοούμενο. Ο Jerzy Terpicht γεννήθηκε στην Πολωνία το 1908 και πέθανε στη Γαλλία το 1973, εξόριστος κι αυτός μετά τα γεγονότα του 1968, αφού προηγουμένως είχε γυρίσει στην Πολωνία στην κομμουνιστική περίοδο, για να παίξει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση κυβερνητικών αγροτικών πολιτικών και ακαδημαϊκών ερευνητικών στρατηγικών στον αγροτικό τομέα. Φαίνεται ότι ήταν ένας άνθρωπος με ιδιαίτερα πρακτικό μυαλό παράλληλα με τη θεωρητική του δραστηριότητα. Έπρεπε να περάσουν σχεδόν είκοσι χρόνια και να ζήσω την ανατροπή των κομμουνιστικών οικονομικών τάσεων για να κατανοήσω πλήρως τη δύναμη των επιχειρημάτων του Terpicht στο τελευταίο άρθρο του, το οποίο δημοσιεύτηκε μετά το θάνατό του (1975). Είναι ένα μαχητικό κείμενο το οποίο υποστηρίζει ότι αυτοί που επωφελήθηκαν περισσότερο από τις κομμουνιστικές επαναστάσεις στην Ανατολική Ευρώπη και αλλού ήταν οι αγρότες. Αντί να αναπτύξει μια θεωρία περί ολοκληρωτι-

12. Για παράδειγμα, γνωρίζω ανθρώπους που δεν πάτησαν ποτέ πόδι στην Ανατολική Ευρώπη, αλλά οι οποίοι, αφού ήρθαν σε επαφή με την κατάσταση στις εμπόλεμες ζώνες στην πρώην Γιουγκοσλαβία μέσα από τα δελτία ειδήσεων, εκπλήσσονται για τις ιδιωτικές επενδύσεις στον στεγαστικό τομέα, οι οποίες προφανώς ήταν μια πραγματικότητα κατά την κομμουνιστική περίοδο.

μού, ο Tericht υποστηρίζει ότι ακόμα και η σταλινική κυβέρνηση στην ΕΣΣΔ νοιαζόταν αναγκαστικά για τα συμφέροντα των αγροτικών μαζών. Με έναν λιγότερο προκλητικό τρόπο μας υπενθυμίζει πως οι μάζες αυτές επωφελήθηκαν από τις βελτιωμένες προοπτικές στην εκπαίδευση και στην απασχόληση επί σοσιαλισμού. Θεωρώ ωστόσο ότι πολλά από τα επιχειρήματα του Tericht σ' αυτό το άρθρο απαιτούν πιο επιφυλακτική προσέγγιση. Δεν ισχύουν στον ίδιο βαθμό για όλο τον κομμουνιστικό κόσμο. (Κατά την άποψή μου η γενική υπόθεση εργασίας του είναι πιο πειστική για την Ουγγαρία παρά για την Πολωνία.) Δεν ισχύουν κατά τον ίδιο βαθμό για όλα τα κοινωνικά στρώματα που ζουν στην ύπαιθρο (υπάρχουν πειστικά στοιχεία για ορισμένες χώρες που δείχνουν ότι οι πιο φτωχοί έμειναν φτωχοί, ανεξάρτητα από το εάν παρέμειναν στην ύπαιθρο ή μετατράπηκαν σε προλετάριους στην πόλη είτε συνδύαζαν αυτές τις δύο στρατηγικές – αυτό μπορεί να ισχύει ιδιαίτερα σε περιοχές που δεν κολεκτιβοποιήθηκαν – βλ. Nagengast, 1991). Χρειαζόμαστε περισσότερες εθνογραφικές μελέτες για να κατανοήσουμε αυτή τη διαφοροποίηση και τις βιωμένες εμπειρίες πολλών κοινωνικών ομάδων που δεν ήταν αγρότες, συμπεριλαμβανομένων των διανοούμενων. Αλλά ο Tericht έχει απόλυτο δίκιο τονίζοντας την υλική πρόοδο που σημειώθηκε σ' ολόκληρο τον αγροτικό τομέα, τον μεγαλύτερο τομέα στα περισσότερα μέρη της Ανατολικής Ευρώπης, όταν αυτή έγινε κομμουνιστική.

Η Verdery (1991a) παρουσιάζει στοιχεία σχετικά με συζητήσεις *διανοούμενων* για τη φύση της «αγροτιάς», στοιχεία που μας βοηθούν να καταλάβουμε καλύτερα τους ανταγωνισμούς εντός της ομάδας των διανοούμενων. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι μια έννοια όπως «ο αγρότης» μπορεί να έχει μια σημασιολογική δύναμη σε χαμηλότερα στρώματα ακόμα κι όταν καταργείται από τις ελίτ (Kligman, 1988: 319-20, σημ. 4). Η Kligman δίνει εδω ρητά ανθρωπολογική προτεραιότητα στη μελέτη των υποκειμενικών ταυτοτήτων και είναι σαφές ότι η έννοια «αγρότης» έχει πολύ μεγάλη σημασία για τη μελέτη αυτών των ταυτοτήτων στην περιοχή της έρευνάς της. Υποστηρίζω όμως ότι η οποιαδήποτε γενική ανθρωπολογική ανάλυση πρέπει να προσέξει όχι μόνο τις «υποκειμενικότητες» αυτού του είδους αλλά και τις «αντικειμενικότητες». Πρέπει να βασίζεται στην ανάλυση των «σκληρών» δεδομένων των οικονομικών εξελίξεων που επηρέασαν τους χωρικούς, καθώς και σε αναλύσεις του τρόπου κατά τον οποίο νοηματοδοτούν τον μεταβαλλόμενο κόσμο τους, και των επιδράσεων κάθε είδους κειμένων. Στο πλαίσιο αυτού του επιχειρήματος θα ήταν σωστό να βρεθεί χώρος στις ανθρωπολογικές περιγραφές για τις αναλύσεις του

ίδιου του συγγραφέα σχετικά με τις εθνογραφικές πραγματικότητες, αναλύσεις που αναγκαστικά διαφέρουν συχνά από τις ερμηνείες και εκτιμήσεις των ντόπιων. Εάν ο Tericht έχει δίκιο, αντί για «συμβολικές-ιδεολογικές στρατηγικές», ίσως θα ήταν εντέλει πιο αποδοτικό να δοθεί περισσότερη προσοχή σε αυτό που η Verdery αποκαλεί τρόπους ελέγχου με βάση την «ανταμοιβή» (remunerative modes of control). Αυτό οδηγεί επίσης στο συμπέρασμα ότι εάν ο κομμουνισμός πρέπει να μελετηθεί ως μια ειδική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, ίσως θα ήταν πιο σωστό να βασιστεί το οποιοδήποτε γενικό μοντέλο στον ιστορικό μετασχηματισμό καθυστερημένων οικονομιών και όχι στη ρητορική. Δεδομένου ότι οι αγροτικές περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης βιώνουν μια σοβαρή πτώση του βιοτικού επιπέδου στη δεκαετία του 1990, αποδεικνύεται ιδιαίτερα πειστική η ανάγκη να κατανοήσουμε τις μακρο-οικονομικές τάσεις και το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ του αστικού και του αγροτικού χώρου. Ωστόσο, οι παράγοντες αυτοί αγνοούνται σε μεγάλο βαθμό στις θεωρητικές κατασκευές στις οποίες στηρίζεται η Verdery για να παράγει το δικό της γενικό μοντέλο.¹³

Σχιζοφρένεια, αξίες και η αύξηση των πρωταγωνιστών

Μέχρι εδώ υποστήριξα ότι οι ανθρωπολόγοι μπορούν να συμβάλουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στην κατανόηση της κομμουνιστικής Ανατολικής Ευρώπης μέσα από την εθνογραφική πρακτική και ότι αν θέλουμε να αναζητήσουμε γενικές τάσεις, αυτές πρέπει να βασίζονται σε εθνογραφικές έρευνες που να εστιάζουν σε «απλούς ανθρώπους» και έχουν σαν γνώμονα μια αντικειμενική γνώση των μεταβαλλόμενων πολιτικών και οικονομικών συνθηκών στις οποίες αυτοί ζουν. Αλλά αναγνωρίζω φυσικά τη ζωτική σημασία του είδους της υποκειμενικής κατανόησης την οποία επιδιώκουν η Kligman και πολλοί άλλοι ανθρωπολόγοι. Αναγνω-

13. Μπορώ να τεκμηριώσω την αλλαγή της οικονομικής κατάστασης με βάση τις προσωπικές μου εντυπώσεις. Όταν έφυγα από την Ουγγαρία και ταξίδεψα προς την Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1970, η εικόνα που αποκόμισα ήταν ότι στην Ελλάδα τα χωριά ήταν σαφώς πιο φτωχά και η αγροτική κοινωνία λιγότερο δυναμική. Είκοσι χρόνια αργότερα, αυτή η εικόνα έχει αντιστραφεί: μετά την προσχώρηση της χώρας τους στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα, οι έλληνες αγρότες άρχισαν να απολαμβάνουν τις γενναϊόδωρες επιδοτήσεις που έχουν αποσυρθεί από τον αγροτικό τομέα στις πρώην κομμουνιστικές χώρες.

ρίζω επίσης τα προβλήματα που παρουσιάζει η διαμόρφωση «αντικειμενικών στοιχείων» και η διάκριση μεταξύ «σκληρών» και «μαλακών» δεδομένων (πρβλ. Hastrup, 1993). Ανεξάρτητα από το θέμα και τις περιστάσεις των ερευνών τους, οι ανθρωπολόγοι έχουν αποκτήσει κατά τις τελευταίες δεκαετίες περισσότερη επίγνωση των κινδύνων που συνεπάγονται οι αναπαραστάσεις που βγάζουν απ' έξω τον ίδιο τον ερευνητή. Η κομμουνιστική Ανατολική Ευρώπη παρουσίαζε μια ιδιαίτερη πρόκληση, όχι μόνο λόγω των πολιτικών συμφραζομένων του Ψυχρού Πολέμου, αλλά και επειδή ο ερευνητής καταγόταν συχνά ο ίδιος από την περιοχή. Οι προκλήσεις αυτές αντιμετωπίστηκαν με διάφορους τρόπους. Ο μακαρίτης Michael Sozan δεν έκρυβε την αντιπάθειά του προς τις κομμουνιστικές αρχές στη γενέτειρά του Ουγγαρία. Στην άλλη άκρη του πολιτικού φάσματος, ο John Cole στις δημοσιεύσεις του για τη Ρουμανία κατέστησε απόλυτα σαφείς τους δικούς του πολιτικούς προσανατολισμούς. Μερικοί από τους φοιτητές του σχολίασαν εκτενέστερα τα ηθικά και δεοντολογικά προβλήματα που θέτει η επιτόπια έρευνα στη Ρουμανία (Kideckel και Sampson, 1984).

Ως ένα βαθμό τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι ανθρωπολόγοι στην Ανατολική Ευρώπη ήταν και παραμένουν τα ίδια με αυτά που θέτει η επιτόπια έρευνα και αλλού. Η Janine Wedel αναρωτιέται εάν μερικές από τις συμπεριφορές που παρατήρησε μπορεί στην πραγματικότητα να ήταν παραστάσεις που επιτελέστηκαν ειδικά γι' αυτήν, όταν οι περισσότεροι απ' αυτούς με τους οποίους είχε επαφή είχαν επίγνωση της ειδικής της θέσης ως αμερικανίδας ερευνήτριας με υποτροφία Fulbright. Εάν δεν κατορθώνει να καθησυχάσει πλήρως τις αμφιβολίες των αναγνώστών της, αυτό μπορεί να οφείλεται εν μέρει στην απόφασή της να μην δουλέψει σε μία και μόνο κοινότητα. Η Gail Kligman θέτει παρόμοια ερωτήματα, αλλά ιδίως στο δεύτερο βιβλίο της, που βασίζεται σε μακρόχρονη επιτόπια έρευνα σε μια μικρή κοινότητα, κατορθώνει να πείσει τον σύγχρονο αναγνώστη ότι η πιθανότητα να είχε απατηθεί σε σημαντικές πτυχές της έρευνάς της είναι αρκετά μικρή. Η Kligman έχει επίσης επίγνωση ορισμένων άλλων προβλημάτων που αφορούν ειδικά στη Ρουμανία. Αφιερώνει αρκετές σελίδες εξηγώντας ότι για τους περισσότερους Αμερικανούς η Τρανσυλβανία συνδέεται με το Δράκουλα (οι περισσότεροι Αμερικανοί, όπως υποθέτω και οι περισσότεροι Βρετανοί, φαίνεται να αγνοούν ότι η Τρανσυλβανία, πέρα από τα όποια άλλα χαρακτηριστικά της, είναι επίσης μια πραγματική γεωγραφική περιοχή). Αλλά είναι επίσης κατηγορηματική στην καταδίκη του ρουμανικού σοσιαλισμού

ως «ένα από τα πιο καταπιεστικά καθεστώτα στο μπλοκ» (1988: 323, υποσημ. 39).

Η Katherine Verdery συμπεριέλαβε στο πρώτο της βιβλίο (1983) μια σύντομη αναφορά στα προβλήματα που θέτει η επιτόπια έρευνα στη Ρουμανία, αλλά μόνο μετά την αλλαγή της κυβέρνησης αποκάλυψε με απόλυτα σαφή τρόπο τις δικές της αξίες (1991a). Συμφωνώ ότι είναι δύσκολο για έναν ανθρωπολόγο να παραμείνει ουδέτερος, αν και μπορώ επίσης να κατανοήσω γιατί δεν σχολίασε αυτό το συγκεκριμένο πρόβλημα στο προηγούμενο βιβλίο, όταν το σοσιαλιστικό σύστημα στεκόταν ακόμα πολύ γερά στα πόδια του. Τη θαυμάζω για τη δημόσια συμπαράταξή της με τις φιλελεύθερες, δημοκρατικές αρχές που υποστήριζαν μερικοί (όχι όλοι) από τους συνεργάτες της. Το πρόβλημά μου είναι πώς μπορούμε να συνεχίσουμε να υποστηρίζουμε τέτοιες «φιλελεύθερες» αξίες, όταν η έμφαση μετατοπίζεται (όπως υποστήριξα ότι θα έπρεπε να γίνει) από τις κοινότητες διανοούμενων προς τις ευρύτερες κοινότητες αγροτών και εργατών. Τα ζητήματα αυτά θίγουν την καρδιά της ανθρωπολογικής πρακτικής – τις ευθύνες που έχει ο ερευνητής απέναντι στους ανθρώπους που ερευνά και ταυτόχρονα απέναντι σε ακαδημαϊκά ακροατήρια αλλού.

Επιτρέψτε μου τώρα να φωτίσω αυτή τη συζήτηση με ένα παράδειγμα από την Ουγγαρία, τη χώρα της Ανατολικής Ευρώπης που γνωρίζω καλύτερα, και από το χωριό που εξακολουθώ να επισκέπτομαι πιο συχνά (Hann, 1980, 1993). Ήμουν σχετικά τυχερός ότι είχα την ελευθερία να επιλέξω τον τόπο της επιτόπιας έρευνάς μου και ότι μπόρεσα να την πραγματοποιήσω σχετικά ανενόχλητος. Μια πολύ απλή εικόνα του ερευνητικού μου σχεδίου –ας το πούμε μια αφελής ρεαλιστική εικόνα– είναι ότι στόχευα σε μια απλή εμπειρική περιγραφή της ζωής σε μια αγροτική περιοχή για να αναδειξω μερικές γενικότερες πτυχές της ανάπτυξης της συγχροϊκής υπαίθρου και της «αναμορφωμένης» ή «φιλελεύθερης» οικονομικής ζωής της υπό το καθεστώς του Καντάρ. Αλλά αυτό δεν αρκεί, για πολλούς λόγους. Ας τονίσω μόνο το πολιτικό πλαίσιο: η Ουγγαρία ήταν ακόμα «μια χώρα του ανατολικού μπλοκ» όταν ξεκίνησα την επιτόπια έρευνα το 1975. Βρισκόταν πίσω από ένα «σιδηρούν παραπέτασμα» και η επανάσταση του 1956 ήταν ακόμα σχετικά νωπή στη μνήμη εκατομμυρίων ανθρώπων τόσο στην Ουγγαρία όσο και στο εξωτερικό. Ήταν φανερό ότι επρόκειτο για ένα πολύ φορτισμένο πολιτικό πλαίσιο. Εκ των υστέρων λυπάμαι που δεν προσπάθησα να καταστήσω αυτά τα συμφραζόμενα πιο σαφή, αλλά ίσως αυτό είναι ευκολότερο τώρα, όπως ισχυρίζεται ο Sampson, που οι δομές του κομμουνισμού έχουν καταρρεύσει.

Το πρώτο βήμα είναι να διευρύνουμε τον κατάλογο των πρωταγωνιστών. Στην αφελή ρεαλιστική αφήγηση υπάρχουν μόνο τρεις: σύγγροι χωρικοί, δυτικός ανθρωπολόγος και δυτικό ακαδημαϊκό ακροατήριο. Αλλά φυσικά πίσω από την περιγραφή μου ενός ουγγρικού χωριού βρίσκεται μια σειρά από δυτικές και τοπικές αναπαραστάσεις του κομμουνισμού που πρέπει να έχουν επηρεάσει κατά κάποιο τρόπο τη δική μου θέση πριν πατήσω πόδι στην Ουγγαρία, καθώς και τα όσα έγγραφα αργότερα. Μια πιο εκλεπτυσμένη εικόνα θα λάμβανε υπόψη τους πολλούς επιστήμονες, στην Ουγγαρία όσο και στη Δύση, οι διανοητικές πρακτικές των οποίων διαμόρφωσαν τη δική μου προσέγγιση μέχρι και στις πιο μικρές λεπτομέρειες. Ο ολοκληρωτισμός με τη στενή έννοια του όρου ήταν ήδη ξεπερασμένος ως αποδεκτό αναλυτικό μοντέλο του κομμουνισμού όταν άρχισα την έρευνα, αλλά παρ' όλ' αυτά η επίδραση των «ψυχροπολεμικών» μοντέλων ήταν μεγάλη. Αλλά εκτός από τους ιστορικούς, πολιτικούς επιστήμονες και φιλοσόφους που δημιούργησαν αυτά τα μοντέλα, μπορεί άνετα να υποστηριχτεί η ανάγκη να συμπεριληφθούν και άλλοι πρωταγωνιστές, ώστε να ληφθούν υπόψη και οι κατασκευές της Ανατολικής Ευρώπης από λογοτέχνες και συγγραφείς θεατρικών έργων, ή ακόμα και οι εικόνες του «σοσιαλισμού γκούλας», προσφιλείς σε δημοσιογράφους που σχολίαζαν την κατάσταση στην Ουγγαρία. Φυσικά τέτοιες απόψεις είχαν έναν αντίλογο στην Ουγγαρία σε πολλές επίσημες πηγές, οι οποίες απεικόνιζαν θετικά τη σοσιαλιστική ανάπτυξη της υπαίθρου. Εξάλλου, ο κομμουνισμός είχε ανέκαθεν θαυμαστές και στη Δύση, με αποτέλεσμα να υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία στη διάθεση των φοιτητών όπως εγώ. Αλλά η κυρίαρχη τάση στην κοινωνία μου ήταν να καταδικάσει τον κομμουνισμό και ο γενικός αξιακός άξονας αυτής της κατάδικης ήταν εκείνος του ηθικού ατομικισμού, «φιλελεύθερου» κατά την έννοια της Verdery. Ακριβώς επειδή το γενικό κλίμα ήταν τόσο επικριτικό απέναντι στο σοσιαλισμό, το θέμα των αξιών πρέπει να θίγεται ευθέως από τους ερευνητές. Διαπιστώνω ότι παίρνοντας το μέρος των χωρικών και των συλλογικών τους συμφερόντων, με οδηγεί σε μια θέση πολύ διαφορετική απ' αυτήν που υιοθετεί η Verdery.

Ας επικεντρωθώ λοιπόν στους ίδιους τους χωρικούς, στους ανθρώπους στους οποίους οι ανθρωπολόγοι έδωσαν φανερά προτεραιότητα στην Ανατολική Ευρώπη. Ένα πολύ σημαντικό μέρος της δικής τους πραγματικότητας πρέπει να είναι ο τρόπος κατά τον οποίο οι ίδιοι καταλαβαίνουν τον κοινωνικό τους κόσμο και δίνουν νόημα στις ζωές τους. Είναι αυτονόητο ότι και αυτοί έχουν απόψεις, αν όχι απαραίτητα για τον

κομμουνισμό σε αφηρημένο επίπεδο, ως μια σειρά από προσταγές ή σαν μια εγκόσμια θεολογία, σίγουρα όμως για πολιτικές που εφαρμόστηκαν εξ ονόματός του και άλλαξαν τις ζωές τους. Η Verdery, όπως είδαμε, δεν φαίνεται να βρήκε πολλά στοιχεία που να τεκμηριώνουν ότι η συμβολική και πολιτισμική παραγωγή κατόρθωσε να νομιμοποιήσει τους σοσιαλιστές φορείς της εξουσίας. Στην πραγματικότητα πιστεύω ότι υπήρχαν πολλά εκατομμύρια στην Ανατολική Ευρώπη που είχαν μια πολύ πιο θετική στάση απέναντι στα ιδανικά του κομμουνισμού και στην κομμουνιστική ηθική. Νομίζω όμως ότι αυτοί ήταν μειοψηφία, και αυτό ισχύει σίγουρα στα χωριά που μελέτησα. Υπήρχαν πάντα πολλά άλλα, συγκρουόμενα, μηνύματα που περνούσαν, και οι αξίες και οι μύθοι προηγούμενων γενιών διαβιβάζονταν μέσα από τις οικογένειες ακόμα και όταν δεν μπορούσαν να εκφραστούν σε μια «δημόσια σφαίρα». Οι χριστιανικές εκκλησίες μπόρεσαν να διατηρήσουν τουλάχιστον μερικές από τις παραδοσιακές τους εκπαιδευτικές δραστηριότητες: οι παπάδες και οι πάστορες που γνώρισα στο χωριό Ταζλάρ υπενθύμιζαν τακτικά στους πιστούς τα κακά του κομμουνισμού. Η αυξημένη ανοχή των δεσμών με τις κοινότητες των εμικρέδων ήταν ένας άλλος σημαντικός παράγοντας που επηρέασε τη συνείδηση των χωρικών, αλλά θα έδινα ακόμα μεγαλύτερη προσοχή στις πολιτικές στον τομέα των ΜΜΕ. Σχεδόν όλοι αυτοί οι χωρικοί είναι εγγράμματοι και έχουν καλή πρόσβαση στα μέσα μαζικής ενημέρωσης που ελέγχονται από το κράτος.¹⁴ Αλλά έχουν επίσης πρόσβαση σε ραδιόφωνα που αναμεταδίδουν εκπομπές τόσο από το εξωτερικό όσο και από τη Βουδαπέστη, συμπεριλαμβανομένων ραδιοφωνικών σταθμών όπως το *Radio Free Europe*. Ακόμα και ανάμεσα σε αυτούς που δεν ήταν δέκτες τέτοιου είδους μηνυμάτων, βρήκα πολύ λίγες οικογένειες στο Ταζλάρ οι οποίες στη δεκαετία του 1970 είχαν κάτι καλό να πούνε για τον κομμουνι-

14. Παρόλο που ήταν ελεγχόμενα από το κράτος, τα ουγγρικά ΜΜΕ άρχισαν κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 να αφήνουν πολύ μεγαλύτερα περιθώρια για ελεύθερη συζήτηση απ' ό,τι επιτρεπόταν στη Ρουμανία. Τα κύρια έντυπα που διαβάζονταν στο επίπεδο του χωριού (μια εφημερίδα των αγροτών και το πιο σημαντικό γυναικείο περιοδικό) κάλυπταν με ζωντανά ρεπορτάζ τις τρέχουσες εξελίξεις και δεν δίσταζαν να θίγουν αμφιλεγόμενα θέματα. Στην Πολωνία τα έντυπα μαζικής κυκλοφορίας ήταν περισσότερο μονόπλευρα, ενώ και τα τηλεοπτικά προγράμματα ήταν περισσότερο ελεγχόμενα, αναμεταδίδοντας, για παράδειγμα, κατά κόρον κάθε σημαντικό λόγο του ανώτατου πολιτικού ηγέτη. Ωστόσο, οι παρατηρήσεις μου με έπεισαν ότι αυτός ο τρόπος διαχείρισης της κοινής γνώμης δεν ήταν καθόλου αποτελεσματικός – οι τηλεθεατές απλώς έκλειναν την τηλεόραση (τελικά, όπως είναι γνωστό, ακόμα και η Ρουμανία του Τσαουσέσκου εισήγαγε δυτικά σίριαλ τύπου *Ντάλας*).

σμό. Ο κόσμος έτεινε να τονίζει τα αρνητικά στοιχεία – όπως τη διαφθορά της τοπικής γραφειοκρατίας και τη συνεχιζόμενη πολιτική ιδιοποίησης ιδιόκτητης γης. Εάν υπήρχε επίσης μια ευημερία που οι προηγούμενες γενιές δεν είχαν φανταστεί ούτε στα όνειρά τους, αυτό οφειλόταν στη σκληρή δουλειά των ανθρώπων και επήλθε παρά τις πολιτικές της σοσιαλιστικής εξουσίας και όχι εξαιτίας τους.

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να διατυπώσω και άλλες επιφυλάξεις. Όπως υπάρχουν διάφορες μορφές σοσιαλισμού, υπάρχουν επίσης πολλές διαφοροποιήσεις ακόμα και μέσα σε ένα μικρό χωριό. Σίγουρα μερικοί κάτοικοι του χωριού δεν έκλειναν τις τηλεοράσεις τους ακόμα κι όταν η εκπομπή μετέδιδε ατέρμονους λόγους στελεχών στα συνέδρια του Κομμουνιστικού Κόμματος, και απογοητεύτηκαν περισσότερο με τον κομμουνισμό μετά την κατάρρευση παρά πριν. Είναι εξαιρετικά δύσκολο να προβούμε σε γενικεύσεις σχετικά με την ατομική συνείδηση. Νομίζω ότι θα μπορούσε λογικά να υποστηριχθεί ότι οι περισσότεροι θεωρούσαν το σύστημα αυτονόητο στη ροή της καθημερινής ζωής, παρόλο που πολλοί φώναζαν κατά «των... κομμουνιστών» όταν είχαν να αντιμετωπίσουν συγκεκριμένα προβλήματα. Υποψιάζομαι ότι μερικά κινικά σχόλια αυτής της φύσης εκφράστηκαν εν παρουσία μου ακριβώς επειδή ήταν γνωστό ότι προέρχομαι από τη Δύση. Το πνεύμα με το οποίο οι χωρικοί διαμαρτύρονταν κατά της ιδιοποίησης της ατομικής τους ιδιοκτησίας ή με το οποίο κοροΐδευαν τις τελετουργίες της τοπικής πολιτικής, τον λεγόμενο «δημοκρατικό συγκεντρωτισμό», παρουσίαζε πολλά κοινά στοιχεία με τον δυτικό φιλελευθερισμό που υποστηρίζει η Verdery (παρόλο που ίσως μόνο οι θρησκευτικοί ηγέτες της κοινότητας έκαναν ρητά αυτή τη σύνδεση). Μερικοί απ' αυτούς που γνώριζα καλά διατύπωναν ευκαιριακά τις σκέψεις τους για το ποιόν της κυβέρνησής τους. Ορισμένοι δάσκαλοι ιδίως ήταν καυστικοί στα ιδιωτικά τους σχόλια, παρόλο που ακολουθούσαν αναγκαστικά το επίσημο εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην τάξη, συμπεριλαμβανομένων των μαθημάτων της σύγχρονης ιστορίας και της «αγωγής του πολίτη». Αλλά σε γενικές γραμμές θα έλεγα ότι για τη μεγάλη πλειοψηφία η καθημερινή ζωή δεν ήταν έντονα πολιτικοποιημένη. Έτσι οι πολωνοί αγρότες που μελέτησα το 1981 αντιμετώπιζαν γενικά την Αλληλεγγύη με αδιαφορία, ακόμα και στους ταραχώδεις μήνες πριν από την επιβολή του στρατιωτικού νόμου. Στην Ουγγαρία διαπίστωσα με την ίδια έκπληξη τη γενική έλλειψη ενδιαφέροντος των χωρικών για τα γεγονότα του 1956. Η Verdery τεκμηρίωσε με πολλές λεπτομέρειες μια συζήτηση μεταξύ ρουμάνων ιστορικών για το κατά πόσον ένα γεγονός

που συνέβη δύο αιώνες πριν έπρεπε να χαρακτηριστεί ως «εξέγερση» ή ως «επανάσταση» (1991a). Κατά το τέλος της δεκαετίας του 1980 η σωστή ταξινόμηση του 1956 ήταν ένα θέμα που ενδιέφερε τις ελίτ της Ουγγαρίας και ενδεχομένως κάποιες ευρύτερες ομάδες στην πρωτεύουσα, αλλά οι χωρικοί δεν φαίνεται να νοιάζονταν πολύ γι' αυτό.

Οι δικές μου προσπάθειες να αναπαραστήσω αυτές τις πραγματικότητες, ακόμα και αυτές της μετάβασης που συνεχίζονται, υπήρξαν προβληματικές. Το πρόβλημα είναι ότι η δική μου ανάλυση βρίσκεται συχνά στον αντίποδα των σχολίων και των εκτιμήσεων που μου έδιναν οι περισσότεροι κάτοικοι του χωριού. Αντίθετα με την προσέγγιση που υιοθέτησε η Gail Kligman για τη μελέτη των χωρικών, δεν μπορώ να υποστηρίξω ότι «παρουσίασα τις αλήθειες τους όπως τις ξέρουν αυτοί» (1988: 283). Σε πολλά θέματα, ιδίως σχετικά με τον αγροτικό συνεταιρισμό, ισχυρίζομαι τακτικά ότι *ξέρω τα πράγματα καλύτερα* απ' αυτούς. Ενώ αυτοί υποστήριζαν ότι για τα προβλήματά τους έφταιγε ο σοσιαλισμός, στο βιβλίο που δημοσίευσα το 1980 υποστήριξα ότι μερικά από τα κοινωνικά τους προβλήματα ήταν το αποτέλεσμα της πολύ χαλαρής μορφής του τοπικού αγροτικού συνεταιρισμού, ο οποίος, παρόλο που συνέβαλε στην ομαλή μετάβαση προς την κολεκτιβοποιημένη γεωργία, δημιουργούσε μεγάλες κοινωνικές πιέσεις ενθαρρύνοντας την «αυτο-εκμετάλλευση». Το υπονοούμενο ήταν ότι έπρεπε να καταργηθεί σταδιακά και να αντικατασταθεί από πιο συμβατικές μορφές κολεκτιβοποίησης: όχι του σοβιετικού τύπου, αλλά η ελαστική μορφή κολεκτιβοποιημένης αγροτικής επιχειρήσης που ήταν πιο συνηθισμένη σε άλλα μέρη της Ουγγαρίας. Ήταν σαφές ότι αυτό δεν ήταν αυτό που ήθελε η πλειοψηφία των ίδιων των χωρικών. Πιθανότατα θα είχαν ψηφίσει υπέρ της κατάρρευσης κάθε μορφής συνεταιρισμού. Ή τουλάχιστον αυτό μου είπαν πολλοί σε ατομικές συζητήσεις. Μπορεί να δικαιολογηθεί η αλαζονεία μου; Εγώ που υποστηρίξω ότι ο κύριος ρόλος του ανθρωπολόγου είναι να κατανοήσει καλύτερα τον κόσμο των «απλών ανθρώπων» τώρα δίνω προτεραιότητα στη δική μου ανάλυση έναντι στη δική τους. Όταν είμαι στο χωριό ακούω προσεκτικά όσα μου λένε. Αλλά κρατώ τα δικά μου επιχειρήματα για βιβλία που θα δημοσιεύσω αργότερα στην Αγγλία και καταβάλλω σχετικά λίγες προσπάθειες να παρουσιάσω τις δικές τους υποκειμενικότητες.

Αναμφίβολα υπάρχει μια ορισμένη δόση σχιζοφρένειας εδώ και σίγουρα πολλά απ' αυτά που έχουν δημοσιευτεί στα πρώτα μου βιβλία θα τα διατύπωνα αλλιώς σήμερα. Αλλά εξακολουθώ να πιστεύω ότι η γενική αυτή στάση είναι υπερασπίσιμη. Όσον αφορά στους συνεταιρισμούς,

όταν οι κάτοικοι του Ταζλάρ απέκτησαν επιτέλους τη δυνατότητα να απαλλαγθούν από αυτό τον καταραμένο σοσιαλιστικό θεσμό στις αρχές της δεκαετίας του 1990, περιέργως δεν άδραξαν την ευκαιρία: μια ένδειξη ίσως ότι τουλάχιστον ορισμένες πτυχές της ρητορικής τους στη δεκαετία του 1970 δεν ήταν κάτι παραπάνω απ' αυτό (Hann, 1993). Δεν θα είμαι σε θέση να αναλύσω τα πράγματα με την ίδια ευαισθησία όπως το έκανε η Gail Kligman, αλλά υπό τον όρο ότι δεν αποσιωπώ ή διαστρεβλώνω τις απόψεις των ίδιων των χωρικών για τα θέματα που θίγω, θα πρέπει να είναι θεμιτό για έναν ανθρωπολόγο να καταλήξει σε πολύ διαφορετικά συμπεράσματα από εκείνα των «πληροφορητών» του. Στη δική μου περίπτωση, νομίζω ότι έδωσα στους αναγνώστες μου αρκετά στοιχεία για να σχηματίσουν τη δική τους άποψη: για παράδειγμα, στοιχεία σχετικά με τη φτώχεια του χωριού στην προπολεμική περίοδο, αλλά και στοιχεία σχετικά με τις καταχρήσεις εκ μέρους της κομμουνιστικής εξουσίας και τις δυσμενείς κοινωνικές επιπτώσεις της απότομης ευημερίας στη δεκαετία του 1970. Ένας αναγνώστης με έντονη αντιπάθεια προς τον κομμουνισμό θα βρει στις μονογραφίες μου πολλά δεδομένα που επιβεβαιώνουν τις αξίες αυτές, έστω και αν αυτή σίγουρα δεν ήταν η πρόθεσή μου.

Ο σύγγρος κοινωνιολόγος Elemér Hankiss (1990), μαζί με πολλούς άλλους σχολιαστές, ξένους και ντόπιους, εντόπισε μια αρκετά διαφορετική μορφή σχιζοφρένειας και υποστήριξε μάλιστα ότι αυτή παρουσιάστηκε γενικά σε όλες τις σοσιαλιστικές κοινωνίες. Μιλάει για ένα είδος «ειρωνικής ελευθερίας» που είχαν οι κάτοικοι της Ανατολικής Ευρώπης επί κομμουνισμού, μια ικανότητα να φαντάζονται έναν πολύ διαφορετικό κόσμο, απαλλαγμένο από τις διαστρεβλώσεις καταπιεστικών πολιτικών καθεστώτων. Ο Χάνκισ υποστηρίζει ότι αυτή η ικανότητα μετατρέπει τους απλούς διαβάτες σε φιλοσόφους (ίσως θα έπρεπε να πούμε σε στοχαστές της κοινωνικής θεωρίας). Έτσι η συμπεριφορά στη μια σφαίρα (που αποκαλείται συχνά δημόσια ή επίσημη σφαίρα) βρίσκεται σε έντονη αντίθεση με τις προδιαγραφές μιας άλλης (της ιδιωτικής, άτυπης ή «δεύτερης» σφαίρας). Η σχέση μεταξύ των δύο μπορεί να ποικίλλει από τους σχετικά χαλαρούς τρόπους συμπεριφοράς στην Πολωνία της ύστερης σοσιαλιστικής περιόδου (Wedel, 1986, 1992) ως τους παθολογικούς τρόπους συμπεριφοράς στη Ρουμανία του Τσαουσέσκου, όπως μελετήθηκαν από τη Verdery και άλλους. Δεν έχω συγκεκριμένες αντιρρήσεις για τη χρήση τέτοιων διπολικών σχημάτων. Είναι δύσκολο για έναν ανθρωπολόγο να αποφεύγει δυαδισμούς αυτού του είδους. Δεν δέχομαι όμως

το υπονοούμενο ότι η φύση της κομμουνιστικής εξουσίας έδωσε σε αυτές τις διχοτομίες μια εντελώς διαφορετική σημασία σε ολόκληρη την Ανατολική Ευρώπη από τη χρήση που είχαν, λόγου χάρη, στη Μεσόγειο ή σε άλλες περιοχές, συμπεριλαμβανομένης και της Μεγάλης Βρετανίας. Στο επίπεδο της καθημερινής ζωής των χωρικών δεν υπάρχει μια ιδιαίτερη σχιζοφρενική ιδιομορφία της σοσιαλιστικής Ανατολικής Ευρώπης, κάτι που δεν μπορεί να βρεθεί υπό τις ίδιες ουσιαστικά μορφές σε άλλα κρατικά μορφώματα.¹⁵ Οι άνθρωποι εδώ αξιολογούν τους θεσμούς τους σύμφωνα με κριτήρια που τους υποβάλλονται σε διάφορα πλαίσια, στα οποία συγκαταλέγονται και εκείνα που δημιουργούνται από τα κυρίαρχα μέσα μαζικής ενημέρωσης, όπως το κάνουν οι άνθρωποι στο οποιοδήποτε πολιτικό σύστημα. Μόνο οι ακαδημαϊκοί αναλυτές έχουν υποβληθεί σε μια αναγκαστική σχιζοφρένεια, γιατί η κύρια ιδιαιτερότητα της Ανατολικής Ευρώπης είναι η προσπάθεια που έχει καταβληθεί για τη δυσφήμιση του σοσιαλισμού εκεί. Όπως είδαμε, ακόμα και οι συγγραφείς που παρατηρούν διάφορες μορφές «αντίπαλης εξουσίας» θεωρούν δεδομένο ότι η υπόθεση της απόλυτης κυριαρχίας από το κέντρο ισχύει κατά τον ίδιο ουσιαστικά τρόπο σε όλες τις χώρες της περιοχής. Εκείνοι που παλιότερα υποστήριζαν τις θεωρίες περί «ολοκληρωτισμού» σήμερα παραπονιούνται για την απουσία μιας «κοινωνίας των πολιτών» επί κομμουνισμού και στη μετακομμουνιστική περίοδο και επιμένουν ότι υπάρχει μια ουσιαστική διαφορά πολιτικής φιλοσοφίας μεταξύ του κομμουνισμού και του καπιταλισμού, μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Το γενικό μοντέλο της Katherine Verdery ενισχύει μια τέτοια θεωρία του «μεγάλου διχασμού». Εάν όμως διευρυνθεί, όπως η ίδια υποστηρίζει ότι θα έπρεπε να γίνει (1991b: 42), δίνοντας μεγαλύτερη προσοχή στις δραστηριότητες, ακόμα και στις πρακτικές «αντίστασης», των απλών ανθρώπων σε όλες τις σοσιαλιστικές κοινωνίες, νομίζω ότι το μοντέλο της καταρρέει.

15. Δεν είναι ανάγκη να κάνει κανείς επιτόπια έρευνα για να κρίνει την ορθότητα αυτού του επιχειρήματος. Για παράδειγμα, ένας αμερικανός πολιτικός επιστήμονας που καταδικάζει την απουσία «ατομικής ιδιοκτησίας» και «έννομης τάξης» στην Ανατολική Ευρώπη μπορεί να ελέγξει στατιστικά στοιχεία (όχι λιγότερο αξιόπιστα από τις στατιστικές άλλων χωρών) σχετικά με την ασφάλεια της ιδιοκτησίας και του ατόμου σε πόλεις πρώην κομμουνιστικών χωρών, και θα βρει ότι δείχνουν μια πιο θετική εικόνα σε σύγκριση με την κατάσταση που επικρατεί σε πολλές βορειοαμερικανικές πόλεις. Μια ανθρωπολογική διερεύνηση των κοινωνικών συνθηκών επιτρέπει φυσικά μια πολύ πιο πλούσια σύγκριση. Η επίκληση συνθημάτων δεν βελτιώνει καθόλου την κατανόησή μας.

Συμπεράσματα

Προσπάθησα να παρακολουθήσω τις πρόσφατες εξελίξεις στο χωριό Ταζλάρ και έμαθα με ικανοποίηση στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ότι ο πρόεδρος του τοπικού κομμουνιστικού συμβουλίου, ο οποίος κατηγορήθηκε από πολλούς για διαφθορά, δικάστηκε, βρέθηκε ένοχος και αντικαταστάθηκε από έναν νέο πρόεδρο στον οποίο είχε εμπιστοσύνη η μάζα των χωρικών. Παρομοίως, η δυσφημισμένη ηγεσία του συνεταιρισμού, για την οποία έγραψα στη δεκαετία του 1970, αντικαταστάθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 από μη κομμουνιστές ηγέτες με περισσότερα επαγγελματικά προσόντα. Οι πολιτικές που ακολούθησαν οδήγησαν σε ουσιαστική βελτίωση των συλλογικών δραστηριοτήτων του συνεταιρισμού, καθώς και των υπηρεσιών που πρόσφερε στα μέλη του για τις «ιδιωτικές» τους αγροτικές δραστηριότητες. Τόσο το συμβούλιο όσο και ο συνεταιρισμός άκουγε τις απόψεις των κατοίκων και των μελών του και έπαιψε να συμπεριφέρεται με αυθαίρετο ή παράλογο τρόπο. Δεν μπορούσαν να ικανοποιήσουν όλες τις επιθυμίες, αλλά εξισορρόπησαν συγκρουόμενα συμφέροντα μέσα από στρατηγικές οι οποίες χάρισαν στους ηγέτες αυτούς σημαντικές ψήφους εμπιστοσύνης στις πρώτες μετακομμουνιστικές εκλογές (βλ. Hann, 1993). Πράγματι, οι θεσμοί αυτοί πέτυχαν σε μεγάλο βαθμό να συμβιβάσουν ατομικά και συλλογικά συμφέροντα στα τοπικά συμφραζόμενα. Ωστόσο, οι ηγέτες αυτοί έχουν σοβαρές επιφυλάξεις για τις πολιτικές που εφαρμόζονται αυτή τη στιγμή σε εθνικό επίπεδο: φοβούνται ότι αυτές οι πολιτικές εγκαταλείπουν τα συλλογικά συμφέροντα της υπαίθρου προς όφελος μιας νέας δογματικής έμφασης στα δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας και στην ελεύθερη αγορά. Σκοπός αυτών των πολιτικών είναι η αποκήρυξη και η διόρθωση των «ιδεολογικών κακών του κομμουνισμού», αλλά η θεραπεία που υπόσχονται σε επίπεδο συνθημάτων και συμβόλων συνοδεύεται από σκληρά, νέα βάσανα στην πράξη, τα οποία επηρεάζουν την καθημερινή ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων.

Τα χρόνια στα οποία εμφανίστηκαν μερικές, κατά την άποψή μου, πολύ θετικές εξελίξεις στην ύστερη σοσιαλιστική Ουγγαρία ήταν τα ίδια χρόνια στα οποία αποκαλύφθηκε σε όλη την έκτασή της η φρίκη της εξέλιξης του κομμουνισμού στη Ρουμανία. Από εκεί πηγάζει και ο δισταγμός μου να συμφωνήσω με ένα γενικό μοντέλο του σοσιαλισμού που εξισώνει τόσο κρίσιμες διαφοροποιήσεις. Η ρουμανική περίπτωση παρουσιάζει αναμφίβολα κάποιες ομοιότητες με άλλες εκδοχές του σοσιαλι-

στικού συστήματος: για παράδειγμα, ο σημαντικός ρόλος της μυστικής αστυνομίας στη διατήρηση του κοινωνικού ελέγχου δείχνει ότι μια σύγκριση με την Ανατολική Γερμανία θα μπορούσε να είναι χρήσιμη. Αλλά δεν θα είχε και πολύ νόημα να προσφέρουμε μια ανθρωπολογική ανάλυση του κομμουνισμού στην Ουγγαρία και στην Πολωνία με έναν ιδεατό τύπο στον οποίο η μυστική αστυνομία παίζει κεντρικό ρόλο. Η Katherine Verdery έχει σίγουρα δίκιο όταν θεωρεί την ιδεολογία και τη ρητορική ως σημαντικά στοιχεία όλων των σοσιαλιστικών καθεστώτων της Ανατολικής Ευρώπης, αλλά το συγκεκριμένο περιεχόμενο αυτού του τομέα διαφοροποιήθηκε στην πορεία σε τεράστιο βαθμό και υπήρχε ακόμα μεγαλύτερη διαφοροποίηση μεταξύ των χωρών της περιοχής στην πρακτική εφαρμογή της κομμουνιστικής εξουσίας.

Η επανάσταση που ανέτρεψε τον Τσαουσέσκου ήταν αναμφισβήτητα δικαιολογημένη σύμφωνα με την ερμηνεία των Janik και Toulmin, που αναφέρεται στην αρχή αυτού του άρθρου. Από τότε οι Ρουμάνοι παλεύουν συνεχώς με την προειδοποίηση που δίνουν αυτοί οι συγγραφείς για τους κινδύνους ενός νέου συγκεντρωτισμού και μιας νέας ορθοδοξίας. Από την άλλη πλευρά, η επιβολή μιας καπιταλιστικής επανάστασης σε σοσιαλιστικά συστήματα που έδειξαν ευελιξία και «απρόσμενα περιθώρια για την αύξηση αυτής της προσαρμοστικότητας» μπορεί να μην φαίνεται δικαιολογημένη όταν πολλά εκατομμύρια ανθρώπων αναγκάζονται να υποφέρουν απ' αυτή την επιβολή. Θα υποστήριζα ότι αυτή είναι η περίπτωση της Ουγγαρίας, η οποία ξεκίνησε τη δική της σταδιακή μετάβαση πολύ πριν από το 1989, και σε ένα μικρότερο βαθμό και για την Πολωνία. Στις χώρες αυτές υπήρχε κάθε λόγος να ελπίζει κανείς ότι οι «πραγματικές ανθρώπινες ανάγκες» θα καλύπτονταν μέσα από περαιτέρω μεταρρύθμιση του σοσιαλισμού, μέσα από την εισαγωγή «νέων εγυνησεων στις εμπλεκόμενες ανθρώπινες δραστηριότητες», αντί για μια απατηλή επανάσταση που αλλάζει πολλά προς το χειρότερο.¹⁶ Αυτό μας οδηγεί ξανά στο θέμα της «μετάβασης».

16. Φυσικά θα υπάρχουν κάποιες ομάδες οι οποίες θα επωφεληθούν από τις νέες συνθήκες. Δεν μπορούν να κατηγοριοποιηθούν τόσο εύκολα. Οι «διανοούμενοι» δεν προσφέρονται για μια τέτοια άσκηση, δεδομένου ότι πολλοί απ' αυτούς που εντάσσονται σήμερα σ' αυτή την κατηγορία (συμπεριλαμβανομένων εκείνων στους οποίους εστιάζει το έργο της Verdery) θα συγκαταλέγονται ανάμεσα στα πρώτα θύματα της επιδείνωσης του οικονομικού κλίματος στην περιοχή. Φαίνεται όμως ότι μπορούμε να προβλέψουμε με σχετική βεβαιότητα ότι οι νέες ελίτ που θα διαμορφωθούν θα είναι και πάλι κατά συντριπτική πλειοψηφία ασιακής προέλευσης.

Υπάρχουν ορισμένες εντυπωσιακές ενδείξεις στον μετασοσιαλιστικό κόσμο ότι ίσως οι χωρικοί έχουν αρχίσει επιτέλους να κατανοούν μερικώς από τις αρετές του κομμουνισμού – και ταυτόχρονα τους περιορισμούς του αντίποδά του, ενός ακραίου δυτικού φιλελεύθερου ατομικισμού. Μετά το 1989 στα περισσότερα μέρη της Ανατολικής Ευρώπης οι πολίτες καταπήφισαν μαζικά τα κόμματα που συνδέονταν με την κομμουνιστική κυριαρχία και πολλές από τις κολεκτιβοποιημένες αγροτικές επιχειρήσεις διαλύθηκαν.¹⁷ Ωστόσο, μερικοί συνεταιρισμοί, ακόμα και αυτοί με μια πιο χαλαρή μορφή οργάνωσης όπως στο Ταζλάρ, επιβίωσαν ύστερα από λαϊκό αίτημα. Και σε ορισμένες χώρες υπάρχουν ενδείξεις για μια νέα υποστήριξη των άμεσων διαδόχων του κομμουνιστικού κόμματος, καθόσον οι χωρικοί εκτιμούν ότι οι αγροτικές πολιτικές των διαδόχων τους φαίνεται να συνεπάγονται μια εγκατάλειψη του τομέα των «δυνάμεων της αγοράς». Ίσως υπήρχε για πολύ καιρό ένα είδος σχιζοφρένειας στις λαϊκές στάσεις απέναντι στον κομμουνισμό στην Ανατολική Ευρώπη και η πτώση των κομμουνιστικών κυβερνήσεων συνέβαλε στην ανοιχτή εκδήλωση αυτής της αμφισημίας. Βεβαίως, υπό το καθεστώς των νέων κυβερνήσεων ο τομέας των τελετουργιών και της ρητορικής υπόκεινται στην ίδια χονδροειδή χειραγώγηση όπως παλιότερα. Η χειραγώγηση αυτή φαίνεται να έχει πολλές και διαφορετικές επιπτώσεις, όπως συνέβαινε και επί κομμουνισμού. Χρειάζεται να διερευνήσουμε αυτές και άλλες πτυχές της παραγωγής και της κατανάλωσης συμβόλων και ιδεών. Αλλά πρέπει επίσης να δώσουμε προσοχή σε σημαντικές αλλαγές στις βασικές υλικές συνθήκες. Μόνο αν προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε αυτές τις «αντικειμενικές» αλλαγές μαζί με τις υποκειμενικές θα είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε πως αυτό που καταγγέλλεται

17. Υπάρχει σημαντική πολυμορφία και διαφοροποίηση από περιοχή σε περιοχή σε ό,τι αφορά την τύχη των κομμουνιστικών κομμάτων και των θεσμών της κολεκτιβοποίησης. Για παράδειγμα, στη Βουλγαρία η απομάκρυνση των κομμουνιστών από την κυβέρνηση απαίτησε περισσότερο χρόνο και πιο άμεση δυτική συμμετοχή (βλ. Smollett, 1993), ενώ στην περίπτωση της Ρουμανίας οι συμμαχίες μεταξύ κομμουνιστών και εθνικιστών επέτρεψαν σε ορισμένα τουλάχιστον μέλη της παλιάς ελίτ να διατηρήσουν τη βάση της εξουσίας τους. Πολλοί σχολιαστές σημειώνουν μια γενική διάκριση, που αντιστοιχεί σε έναν πολύ παλιότερο πολιτισμικό διαχωρισμό, ανάμεσα στις εξελίξεις στα «Βαλκάνια» και σε εκείνες της «Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης» (Ουγγαρία, πρώην Τσεχοσλοβακία και Πολωνία). Ωστόσο, πρόκειται για έναν άλλο διαχωρισμό που ενδέχεται να υπονομευτεί από περαιτέρω ανθρωπολογική έρευνα: για παράδειγμα, εάν αποδειχτεί ότι κάποια στοιχεία της κομμουνιστικής ηθικής ή της «προνομιακής μεταχείρισης των αγροτικών περιοχών» έχουν γίνει αποδεκτά σε παρόμοιο βαθμό σε ολόκληρη την περιοχή.

τη μια στιγμή μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ειλικρινούς νοσταλγίας την επομένη.

Υπάρχει άμεση ανάγκη για περισσότερες ανθρωπολογικές μελέτες σχετικά με τις πιο πρόσφατες εξελίξεις σε όλες τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Υποστήριξα ότι οι μελέτες αυτές πρέπει να έχουν σαν γνώμονα όχι ένα γενικό μοντέλο της προηγούμενης κατάστασης, αλλά μια επίγνωση του τρόπου κατά τον οποίο οι πολύ διαφορετικές μεταξύ τους εκδοχές του κομμουνισμού επηρέασαν τις συνθήκες διαβίωσης διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Βιβλιογραφία

- Beck, S. (1976), The emergence of the peasant-worker in a Transylvanian mountain community, *Dialectical Anthropology*, 1(4): 365-75.
- Bell, P. D. (1984), *Peasants in socialist transition: life in a collectivized Hungarian village*, Μπέριγκλεϊ, University of California Press.
- Cole, J. W. (1976a), Fieldwork in Romania', *Dialectical Anthropology*, 1(3): 239-49.
- (1976b), 'Familial dynamics in a Romanian worker village', *Dialectical Anthropology*, 1(3): 251-65.
- (1985), 'Problems of socialism in Eastern Europe', *Dialectical Anthropology*, 9(2): 2, 233-56.
- Ellis, W. S. (1975), 'Romania: maverick on a tightrope', *National Geographic*, 148(5): 688-713.
- Feher, F., Heller, A. και Markus, Gv. (1983), *Dictatorship over needs: an analysis of Soviet societies*, Οξφόρδη, Blackwell.
- Gray, J. (1993), *Post-liberalism: studies in political thought*, Λονδίνο, Routledge.
- Hammel, E. και Halpern, J. (1969), 'Observations on the intellectual history of ethnology and other social sciences in Yugoslavia', *Comparative Studies in Society and History*, 11(1): 17-26.
- Hankiss, E. (1990), *East European alternatives*, Οξφόρδη, Clarendon Press.
- Hann, C. M. (1980), *Tázlár: a village in Hungary*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press.
- (1985), *A village without Solidarity: Polish peasants in years of crisis*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press.
- (1987), 'The politics of anthropology in socialist Eastern Europe', στο A. Jackson (επιμ.), *Anthropology at home* (ASA Monographs 25), Λονδίνο, Tavistock.
- (1993), 'From comrades to lawyers: continuity and change in local political culture in rural Hungary', *Anthropological Journal on European Cultures*, 2(1): 75-104.

- Hann, C. M. (επιμ.) (1990), *Market economy and civil society in Hungary*, Λονδίνο, Frank Cass.
- Hastrup, K. (1993), 'Hunger and the hardness of facts', *Man*, 28(4): 727-39.
- Hofer, T. (1968), 'Anthropologists and native ethnographers in Central European villages: comparative notes on the professional personality of two disciplines', *Current Anthropology*, 9: 311-15.
- Hough, J. F. (1977), *The Soviet Union and social science theory*, Κέμπριτζ, Μασ., Harvard University Press.
- Janik, A. και Toulmin, S. (1973), *Wittgenstein's Vienna*, Νέα Υόρκη, Simon and Schuster.
- Kideckel, D. I. (1993), *The solitude of collectivism: Romanian villagers before the revolution and beyond*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Kideckel, D. I. και Sampson, S. L. (1984), 'Fieldwork in Romania: political, practical and ethical aspects', στο J. Cole (επιμ.), *Economy, culture and society in contemporary Romania*, Department of Anthropology, University of Massachusetts, Amherst.
- Kligman, G. (1981), *Calus: symbolic transformation in Romanian ritual*, Σικάγο, University of Chicago Press.
- (1988), *The Wedding of the Dead: ritual, poetics and popular culture in Transylvania*, Μπέρκλεϊ, University of California Press.
- Konrad, G. και Szelenyi, I. (1979), *The intellectuals on the road to class power: a sociological study of the role of the intelligentsia in socialism*, Μπράιτον, Harvester.
- Lampland, M. (1991), 'Tigs, party secretaries and private lives in Hungary', *American Ethnologist*, 18(3): 459-79.
- McArthur, M. (1976), 'The Saxon Germans: political fate of an ethnic identity', *Dialectical Anthropology*, 1(4): 349-64.
- Morin, E. (1992), 'The anti-totalitarian revolution', στο P. Beilharz, G. Robinson και J. Rundell (επιμ.), *Between totalitarianism and postmodernity*, Κέμπριτζ, Μασ., MIT Press, σ. 88-103.
- Nagengast, C. (1991), *Reluctant socialists, rural entrepreneurs: class, culture and the Polish state*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Pine, F. T. και Bogdanowicz, P. T. (1982), 'Policy, response and alternative strategy: the process of change in a Poland highland village', *Dialectical Anthropology*, 7: 67-80.
- Potter, J. M. και Potter, S. H. (1990), *China's peasants*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press.
- Randall, S. (1976), 'The family estate in an upland Carpathian village', *Dialectical Anthropology*, 1(2): 277-85.
- Runciman, W. G. (1989), *Confessions of a reluctant theorist*, Νέα Υόρκη, Harvester Wheatsheaf.
- Sampson, S. L. (1984a), *National integration through socialist planning: an anthropological study of a Romanian new town*, Boulder, Colo.: East European Monographs.

- (1984b), 'Elites and mobilization in Romanian villages', *Sociologia Ruralis*, 24(1): 30-51.
- (1991), 'Is there an anthropology of socialism?', *Anthropology Today*, 7(5): 16-19.
- Scott, J. C. (1990), *Domination and the arts of resistance: hidden transcripts*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press.
- Siu, H. F. (1989), *Agents and victims in South China: accomplices in rural revolution*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press.
- Skinner, G. W. και Winckler, E. A. (1969), 'Compliance succession in rural communist China: a cyclical theory', στο A. Etzioni (επιμ.), *A sociological reader on complex organizations*, Νέα Υόρκη, Holt, Rinehart and Winston.
- Smollet, E. (1993), 'America the Beautiful: Made in Bulgaria', *Anthropology Today*, 9(2): 9-13.
- Sozan, M. 1983. 'Domestic husbandry and social stratification', στο M. Hollos και B. C. Maday (επιμ.), *New Hungarian peasants: an East Central European experience with collectivization*, Νέα Υόρκη, East European Monographs No. CXXXIV (Brooklyn College Press).
- Strathern, M. (1992), *After nature: English kinship in the late twentieth century*, Κέμπριτζ, Cambridge University Press.
- Swain, G. και Swain, N. (1993), *Eastern Europe since 1945*, Λονδίνο, Macmillan.
- Szelenyi, I. κ.ά. (1988), *Socialist entrepreneurs: embourgeoisement in rural Hungary*, Κέμπριτζ, Polity Press.
- Tepicht, J. (1975), 'A project for research on the peasant revolution of our time', *Journal of Peasant Studies*, 2 (3): 257-69.
- Vasary, I. (1987), *Beyond the Plan: social change in a Hungarian village*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Verdery, K. (1979), 'Internal colonialism in Austria-Hungary', *Ethnic and Racial Studies*, 2(3): 378-99.
- (1983), *Transylvanian villagers: three centuries of political, economic and ethnic change*, Μπέρκλεϊ, University of California Press.
- (1991a), *National ideology under socialism: identity and cultural politics in Ceaucescu's Romania*, Μπέρκλεϊ, University of California Press.
- (1991b), 'Theorising socialism: a prologue to the "transition"', *American Ethnologist*, 18 (3): 419-39.
- Warriner, D. (1939), *The economics of peasant farming*, Οξφόρδη, Oxford University Press.
- Wedel, J. R. (1986), *The private Poland: an anthropologist's look at everyday life*, Νέα Υόρκη, Facts on File.
- Wedel, J. R. (επιμ.) (1992), *The unplanned society: Poland during and after communism*, Νέα Υόρκη, Columbia University Press.